

С(Караг) 1976 Караг-1722-в

Аппаланы Билял

**БИРИНЧИ
СЮЙМЕКЛИК**

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ

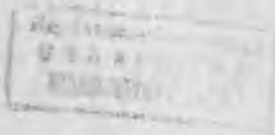
**БИРИНЧИ
СЮЙМЕКЛИК**

● **ПОВЕСТЬ**

**СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛҮМЮ**

ЧЕРКЕССК, 1978.

С (карач.) 2
А 76

карач. 1722-1

БИРИНЧИ КИТАБ

ПРОЛОГ

Сеит, кюнорта азыкдан кыйтыб, кабинетине киргенинде, столну юсюнде бир письмону кёрдю. Кимденди эке, деб мухуруна кырады, алай а анга мерекеб асламыракъ тийирилген эди да, джазыуларын чыгъаралмады. Кыйсы эсе да бир организациядан болур деб, конвертни кыйырын джыртыб, төрт бюкленген кыагытчыккыны алды. Анда, 20 апрелде сагъат тогузгъа Акъсаут шахарда прокуратураны тамада следователи Иван Васильевич Поповгъа келирге керексе, деб джазылгъан эди.

Сеит стол юсюнде календаргъа кёз джетдирди. Аны 19 апрель деген кыагыты ачылыб тура эди. Башына бир тюрлю сагышла келиб, бёлек заманны сюелиб турду, сора, кабинетден ашыгыш чыгыб, газетни редакторуну эшигин ачды. Сеит киргенинде, редактор тамбла чыгъарыкъ газетни окъуй тура эди. Кёзлюклерин мангылайына кёлтюрюб, нек келгенсе дегенча кырады. Сеит, джукъ да айтмай, кыагытчыккыны аны аллына салды. Редактор, кёзлюклерин джарашдырыб, талай кере окъуб чыккыды.

— Нек чакъырадыла?

— Билмейме...

— Кесинг да билмей эсенг, кюркзуулу зат тюрдю, — деб кыошду. — Дженгилирек кыйтыргъа кюреш. Редакцияда

болумну кѣресе. Ахмат ауруйду, Сафар бу эки кюнде Ростовгъа командировкагъа кетеди...

— Да мен а...

— Аны ангылайма. Алай болса да...

* * *

Ол „тамада следователь“ деб джазылгъан эшикни ачханлай:

— Кел, Сеит,—деб ёрге турду джылы къыркълагъа келген суююмлю адам.

— Танышайкъ. Мен—Иван Васильевичме.—Ол, Сеитни къолун тутуб, столну бирси джанында шиндикни кѣргюздю. Следователь бек сынаб къарагъанында, джунчуяракъ болуб:

— Мени чакъыргъанмегиз?—деди Сеит.

— Къыйнагъаным ючюн, кеч. Иш алайды да,—деб столну шкафындан бир папканы алыб, ичин ачды.—Бизге Раяны юсюнден толу хапар билирге керекди.

— Раяны юсюнден?..—деб, аны сѣзлерин къайтарыб айтды Сеит. Аны эсине кѣб затла тюшген болур эдиле, андан сора аузуна сѣз келмей, бѣлек заманны турду да:—Мен аны кѣмегенли талай ай болду,—деди.—Андан бери не эте тургъанындан хапарым джокъду.

— Аны бплеме. Бизге сиз таныш сагъатдан хапар керекди...

— Нек излепенигизни айтыргъа боллукъмусуз?

— Аны да эшитирсе, иги джаш, ашыкъма. Сен излеучю органла бла биринчи кере тюбеше болурса да, джорукъдан хапарынг джокъду. Башхача айтсакъ, бусагъатда соруу берирге къуру мени эркинлигим барды...

— Мен сизден соруу алмайма, билирге излейме ансы,—деди Сеит, ачыууракъ болуб.—Рая бла мени арабызда болгъан затла бизни энчи ишибизди. Мен ангылагъан бла, аны, сиз къолгъа алырча, кърал магъанасы джокъду. Чыртда билмей болмайбыз дей эсегиз, къысхача джууаб

берейим. Мен аны джанымдан да бек сую эдим. Энтда алай турама. Ол да сенсиз джашау джокъду деучен эди, алай бу артхаракъ алдагъаны ачыкъ болду. Андан сора мен ол шахардан кетдим...

— Аланы, сен айтмасанг да, билебиз,—деди следователь. Сора аны бетине джити къараб бир кесекни турду да:—Рая сеннге энтда алгъынча багъалымыды, не?—деб сорду. Сеит „хо“ дегенча, башын кымылдатды. Следователь, ёрге туруб, кабинетде ары-бери барды.—Алай эсе, джюрегинги кыйнаргъа тебregenме. Рая ёлгенди.

— Не-а?—Сеит, столну кыйырындан эки кюлу бла туруб, ёрге турду. Сора, башы тегерек айланиганча болуб, ызына олтурду. Ойнаб айтама дерми эди дегенча, следователи бетине къатды. Алай а ол, айтыб ийгенине кыйналгъанча, энишге къараб тура эди. Сеитни джюреги тамагъына тыгъылгъанча, кысха солуй, мутхуз кёзлерин ууду. Олсагъатда джыламукъла бетин джуууб баргъанын сезди. Хурджунундан кюл джаулугъун алыб, бетин, кёзлерин да сюртдю. Сора, эркинлик да алмагъанлай, папирос къабындырды да, энтда, биягъынлай, энишге къараб тургъан следователден:

— Къалай, не болуб ёлгенди?.. —деб сорду.

— Алкъын толу билмейбиз, сени да аны ючюн чакъыргъанбыз,—деди Иван Васильевич.—Мен бу кюлукъда ишлегенли кёб джылла оздула, алай а туура былай кыйын ишге тюбемегенме. Энди сен да болушмай эсенг, билмейме.

— Не этерге керекди?

— Сен журналистсе. Болумну къалай айтыргъа кереклисин мен юртемесем да, билесе. Сеннге бир бош затча кёрюннген, бизге джараб къалыргъа боллукъду. Ол себеден, Рая бла биринчи тюбешген кюнжонгден башлаб, аны, кесинги, бир-биринге къарагъаныгъызы толу хапарын айтыргъа керексе.

Сеит иги кесекни сагъыш этиб турду да.

— Айтырыкъ хапарымы бары да джазылыб хазырды, деди.

— Алай дегенинг?..

— Бусагъатда мен хазна затны эсима тюшюраллыкъ тюлме. Ким биледи, бара-баргъан заманда бу бир затъа джарар деб, Раядан айырылгъандан сора, джукъну да унутмагъан кёзюуюмде талай тефтерни джазыб толтургъан эдим. Ала бары да турадыла.

— Алай эсе, артыкъ да иги. Тамбла аланы меннге табдыр. Сора ишлеген джеринге кир да джууукъ заманда сакъламагъыз, дей кел. Мен да мындан телефон бла сёлеширме. Сен бизге керексе.

СЕИТНИ СЛЕДОВАТЕЛЬГЕ БЕРГЕН ТЕФТЕРЛЕРИ

I

Бакуда журналистле хазырлагъан университетни бошагъанымда, мени Акъсаут шахарда ишлерге ийдиле. Газетни редакциясында къуллукъчула бек джарыкъ тубедиле. Башха ишге кѣчген бир джашны орнуна культура бѣлюмге салдыла. Аны тамадасы—джылы келген киши Хамит, иш бла шагърей этгенинден сора, эшикден кирген джерде стол меники болгъанын айтды. Арадан эки кюн озду. Газетни редакциясындан узакъ болмай, бир патар табдым. Иеси—Мироновна деб къарт къатын эди. Аны кесинден башха кишиси джокъ эди. Къалай да болсун, меннге дженгил илешди. Артда уа, „джашым“, „джашчыгъым“ деген болмаса, атымы да айтмай эди. Мироновнаны юйюнде эки бѣлмесини биринде кеси, экинчисинде мен тура эдик.

Шахарны, биринчи кѣргенлей огъунакъ, джаратдым. Кѣб турмай редакцияда ишлегенледен башха да танышларым аслам болдула. Къысхасы, кесим туугъан шахарны орамларындача, эркин айлана эдим. Къач, къыш да дженгил кетиб, табигъатны джашлыгъы—джаз келди. Орамлары, арбазлары терекледен, кѣкенледен толу шахаргъа бек сыйюнюб къарай эдим.

Ингир болса, тенглерим бла аны тротуарларында, паркында айланыргъа ашыгъыучум эсимдеди. Сени халинг,

адамлыгъынг барыбыздан да игиди, деучен эдиле джаш-за. Алай а ала джаратмагъан мени юсюмде бир зат болгъанын да джашырмай айта эдиле. Ол да неди десенг—тиширыу нѣгерим болмагъаны. Тенглери кимини къатыны, кимини джашау нѣгерге сайларыкъ адамы бар эдиле. Концертге, киногъа барсакъ, къайдам, бир джаш телю джыйылгъан джерде хар ким кесини „къызы“ бла бара эди.

Мен, аланы биргелерине айлана туруб, сора кесими аргыкъгъа санаб, сылтау этиб, джанлаб кетген кюнлерим да болгъандыла. Быллай бир къызыны ичинде бирин къалай джаратмайса, ёмюрюнг юйленмей турлукъ болурмуса, баш мадарынгы эте тебре, деучен эдиле. Тюзю, анга мени да огъайым джокъ эди. Алай а, мурат болгъанлыкъгъа, суймеклик мени джокъламай, мычыды. Заман ашырыргъа танышлыкъны уа мен къачан да суймей эдим. Бу сагъышланы эте айланган сагъатда суймеклик кесини джели, джангуру, кюню бла келе тургъанындан хапарсыз эдим...

Отузунчу апрелде, газетни байрамгъа аталгъан номери чыкъгъан кѣзюуде, дежурный, эл мюлк бѣлюмню къуллукъчусу Азрет, кюн орта заманда, чабыб кириб, мени коридоргъа чыгъарды.

— Сен бюгюн ингирде ары-бери барлыкъмыса?—деб сорду.—Мен тамбла кюнортада юйге кетеригими, ары дери уа бош болгъанымы айтдым.—Алай эсе, бир тенглик эт,—деди. Азрет „тенглик эт“ десе, не мени орнума бир джерге барыб кел, не ачха ёлкюч бер, неда, иши ауур болса, Любаны киногъа бир элт,—деб тилеучен эди. Энди ол юч затны къайсысын айтырыкъды эке деб, ауузуна къарадым. Алай а мен башханы эшитдим:—Бюгюн газет чыкъгъынчы дежурить этерге тюшгенди да къалгъанды. Люба бла мен ингирге бир джерге чакътырылгъан эдик. Бюгече мени орнума ишлей эсенг, артда эки кере сени ючюн газет чыгъарырма,—деди. Тюзю, ол мени ючюн эки кере дежурить этерине ийнанмадым. Алай болса да, аны джю-

регин кыйнамаз ючюн, хо дедим. Азрет хурджунундан не эсе да бир уллу папиросу алыб, ауузума кыабдырды да, кыабыргымадан джумдуругу бла тюртюб, чабханын бузмай, редакциядан чыккыды. Коридорда аякы тауушха кабинеттен башын кыаратхан письмо бёлюмню тамадасы Азретни ёргеракыда джюлюнген джелкесинден таныб:

— Мынга дженгил заманда кыатын алмай эсек, юнююсюбюзге оюб кыояды,—деб, меннге да кёзюн джетдире, ызына кирди.

...Кече сагыат бирге джууукылаша, газетни чыгырыб бошай, типографиядан юйге айландым. Ол кёзюуде автобуса джюрюмегенни орнунда боладыла. Мен, аланы сакылай турмай, джаяу келеме. Джыйылыуладан, неда кыонакыгы баргын джерлеринден кыайтханла болурла, шахарны ара орамында адам асламды.

Уллу джолдан мени патарым таба айланган орамчыкыны, хоншуларым айтханга кёре, шахарны оноучулары „унутхан“ эдиле: асфальт тёшелмегенди, столбалада чыракыла да анда-мында бир джерде джанадыла. Кыачан эсе да таш кыуылгынлыкыгы, энди аны топракы хорлаб, джынгур джаугынлай, батмакы болады. Эслеб джюрюмесенг, абынган да этериксе. Эки джаны бла терекле ёсгени, кюн исси сагыатда салкынлыкы болса да, кече уа кыарангы этедиле. Патарым таба бир кесек баргынлай, аллымда „болушугуыз“! деб кычыргын тишируу тауушну эшитдим. Не болду эке деб, ол таууш чыкыгын джер таба чабдым. Алайгы джетгенимде, джерде джагылаша тургын экеуленни эледим. Мени кёрюб, бири ёрге туруб, аллыма атлады.

— Сени ким кюсейди, джолунга бар,—деди ол. Мен не айтханым эсимде тюлдю, эшта, тиширугы болушугы излеб, не эсе да айтхан болур эдим, джаш бир кыолун хурджунундан чыгыарды. Олсагыатлай бычакыны джылытырагыны бла билегиме джетгени тенг болду. Билегими ачы джызылдагынын кыулакыгы алмай, аманлыкчыны, бютеу кыарууму салыб, тюбге урдум. Узаймай юч-тёрт

адам табылдыла алайгъа. „Скорая помоща“, милициягъа да звонить этдиле.

Не келсин, ол адамла къан кёб кетмесин деб, мени билегими байлар къайгъыгъа кирген сагъатда аманлыкъчы, ычхыныб, къачхан эди. „Скорая помощь“ джетди. Мени шахар больницыны хирургия бёлюмюне элтдиле. Алайда джараны ариуладыла, тикдиле. Бычакъны учу къайсы эсе да бир тамыргъа джетгенди, эки-юч кюн джатмасанг, боллукъ тюлдю, деди хирург.

Экинчи кюнюнде палатаны терезесинден Май байрамны колонналарына къараб тургъанлайыма, эшик ачылды. Сестра къайсы эсе да бир ауругъаннга укол этерге келе болур деб, сан этмедим. Тюз олсагъатдан:

— Сеит къайсынгсыз?—деген ариу тиширыу ауаз эшитилди. Мен, илгеннгенча болуб, ары бурулгъанымда, къолунда гокка ханс джоппусу бла ёмюрюмде кёрмеген бир тиширыу эшикден кирген джерде сюелиб тура эди. Мен кёб шахарлада болгъанма, джашауумда кёб ариу адамны да кёргенме, алай а быллай джаннга мен ёмюрюмде тюртюлмегенме. Асыры сейирсиннгенден, сёз айтмай, бетинден кёзюмю алалмай, кесекни турдум.

— Менме Сеит...

Къыз, аллына атлаб, саламлашыргъа къолун узатды. Мен, онг къолум байланыб болгъаны себебли, сол къолум бла тутдум.

— Кесинг айтмасанг, таныяллыкъ тюл эдим,—деди ол. Гокка ханс джоппуну тумбочканы юсюне сала:

— Да мен сени энтда таныялмай турама.

— Танырса. Къонакъгъа олтур деген да бир адет болуучан эди...

— Кечигиз,—деб къатымда шиндикни кёргюздюм, кесим да, орунга олтуруб, не айтаса дегенча къарадым.

— Мени атым Раяды. Сени атынгы уа сестра къыз айтхан эди,—деди ол, джити къарагъаныма тартына.— Бюгече мени къутхаргъан эдинг, сау бол...

— Сени?—деб сейирсиндим мен. Сора биргеме джатхан-ланы бизни къоюб чыгъыб баргъанларын эслегенимде:—Сенича къыз ючюн больницагъа огъай, джаханимге тюшген да насыбды,—деб къошдум. Алай а, олсагъатдан огъунакъ кълумдегин ачыкъ айтыб ийгеними сезиб, джунчудум.

— Уллу адамлыкъ этдинг, сау бол,—деди ол, мени сёзюмю эшитмегенча этиб.—Игилигинги къайтармазлыгъымы билеме...

— Да аны не сёзю барды? Хар адамны этери да алайды...

— Огъай, кърмегенча этиб, озуб да кетедиле бир къауумла,—деб сёзюмю бёлдю.—Эркинлик берсенг, келиб кёре турлукъ эдим.

— Неге къыйналаса?..

— Аны не къыйынлыгъы барды...

— Кесим да тамбла къалыб бирсикюн чыгъарыкъма. Алай а заманынг болса... хар сагъат сайын келиб турсанг да, огъайым джокъду.—Бу ёмюрюмде айтмагъан сёзлерим, кесим сезмегенлей, ауузума тюшюб баргъанларына сейирсиндим.

— Заманым барды,—деб ышарды Рая—Келгениме кёб болмайды. Алкъын ишге да джарашмагъанма да, бошма...

— Къайдан келгенсе?

— Башха шахардан... Анда ююмю бери ауушдургъанма.

Бёлек заманы сёлешдик. Озгъан кече болгъан затха да джетдик. Ол ингирде Рая кеси келген шахардан танышы Ритагъа тюбеб къалады да, ол къоймай, юйюне элтеди. Алайгъа дагъыда талай адам келедиле. Бир кесек тартхан да, джырлагъан да, тебсеген да этедиле. Алай а Рита, эри Володя Раягъа джити къарагъанын онгсунмай тебрегенинде, бир-бирине болмасынла деб, акъырын юйден чыгъыб джанлайды. Джолда уа бир джаш аллына чыгъыб, артыкълыкъ этерге тебрейди. Ол сагъатда эшитгенме мен Раяны кычырыгъын...

Ачыкъ терезеден полгъа бир адам башны кѣлеккеси тюшдү. Экибиз да терезеге сейирсиниб къарадыкъ. Азрет ёрлеб келе тура эди. Рая, бу алыннган болур деб къоркыгъанча, ёрге туруб, арлакъ джанлады. Мен а, терезе ачыкъ болса, Азрет межамны ол бир джанына айланыб барыб, анда да врачдан эркинлик тилей айланмазын биле эдим да, кюлген болмаса, сейирсинген да этмедим. Ол эрлай терезеден секириб тюшюб, джарыкъ ауазы бла кычырыб селешиб башлады.

— Акъырынчыкъ сѣлеш, врач эшитсе, башха тюрю сѣлешдир...

— Бюгюн байрамды,—деб къолун силкди. Къолтугъунда газетге чырмалгъан бир затны да тумбочканы юсюне, гокка ханс джоппуну къатына салды да, ийилиб, Раяны къолун тутду. Рая да Азретни сѣз урумундан „алыннган“ тюл, мени тенгим, джарыкъ, оюнчу адам болгъанын ангылады.—Редакцияны делегациясы ызымдан келеди. Мен, аякълыракъ болуб, алгъа джетгенме... Къалайса?

— Хатам джождү. Сиз къайдан эшитдигиз?

— Эртденбла врач редакторгъа телефон бла айтханды.

— Энди мен кете барайым,—деди Рая.

Азрет адамла келликдиле дегенине, аладан тартыныр деб, Раяны тилегине огъай демедим. Коридоргъа дери биргесине чыкъдым да, ташайыб кетгинчи, ызындан къараб турдум. Байрамны да, джараны да, палатада мени сакълагъан тенгими да унутхан эдим. Рая энди келирми, келмезми деб, ол эди сагъышым...

II

Сюймекликни юсюнден кѣб китабла, назмула, джырла джазыладыла, кинолада да кѣребиз. Алай а кесинг сынагъан бла ол затланы арасында уллу башхалыкъ бар кѣреме. Не джашыруу, тенглерим бла сѣлешген сагъатда

суюмекликге алай бек багъа бермеучен эдим. Эшта, кес-
лери ол сезимни чекмеген адамланы бары да алай болур-
ла. Ма бюгюн а Азрет тенгими суюмекликни юсюнден
сѣлешген кѣзюуюнде „тохта, сен ангыламайса, алай а
эсингде болмагъанлай, джетиб, сен да, салам кюлтеча,
къабыныб тебресенг, айтырма“ деучюсю эсима тюшдю.
Тюзю, бу ким да айтхан сезимни сынаргъа талпыгъаным
къачан да къурумагъанды. Не келсин, ол, эсине тюшсе,
джетиб, джагъангдан алыб, кеси айтханын этдирген бол-
маса, сени излегенинги, оноунгу къулакъгъа алмай кѣ-
реме.

Мен окъугъан китаблада, къарагъан киноларымда ким
тойда, биреу паркда, бирсиле да орамда, къайдам, аны
кибик джерледе танышыб, алай сюе эдиле къыз бла
джаш бир-бирлерин. Унутмагъан эсем, больницада сую-
мекликге тюбеген адам эшитмегенме. Сора дагъыда бир
сейир зат: „суюмеклик, суюмеклик“ деб джаш тѣлюню
арасында сѣз аслам джюрюгенликге, биринчи кѣргенлей
суюгенме, деб хазна киши айтмай эди. Ким биледи, аriu
айта эдиле эсе да, аны чырта бош затха санаб, эс бѣл-
мей къойгъан болурма. Энди уа ма, кесинге джетсе би-
лирсе дегенлей, джюрекни къайгъысы мыйымы тубан
этиб, эсирген адамча, олтурама,

Ауругъанлагъа хант бериучю тѣтя Вера эртденнги азы-
къны келтириб, тумбочканы юсюне салгъанды. Алай а ан-
дан ауузума элтмегенме. Бирсикюн Рая келтирген гокка
ханс джоппу терезе юсюнден банкачыкъда суугъа салы-
ныб турады. Анда талай гокка ханс мууал болгъандыла.
Тюнене ингирде аланы алыб атаргъа тебреб, сора, кѣ-
зюм къыймай, ызына салгъанма. Джангыз ол гокка ханс
джоппуду бу сагъатда мен Раяны кѣзюнден кѣрген. Тиши-
рыула аллай джоппуну алсала, бетлерине джетдириб,
ийисгерге ёч боладыла. Рая да алай эгген болурму деген
акъыл келиб, ёрге туруб, къолума алыб, мен да бетиме
джетдирирмем деб кѣлуме келеди. Джюрегимдегин гокка

ханслагъа айтырмем деб да талай кере тебрегенме. Ариу, алай этерик эсем да, палатада джатхан нёгерлеримден тартынама. Бир-бирде, сен тели кёреме деб, кесиме айыб этерге да кюрешеме. Не келсин, алай! бла да джюрекни кыызгъанын суууталмайма.

Тюнене, билегими джангыдан байлатхан заманым болмаса, сау кюнню Раяны джолуна къараб ашыргъанма. Эртденбла, бусагъатдан джетер деб, къууаныб, кюнортада, келмей къалыр да деб, аккыллы болуб, ингирде уа, умут юзюб, юсюмю мыдахлыкъ басыб турдум. Кечени асламысы джукъусуз озгъанды. Рая туурамда олтургъанча болуб, кёзлерими кысаргъа кёлюм бармай эди. Сау кечени узунуна мен этмеген сагъыш кълалмагъанды. Тамбла, больницадан чыкъсам, экинчи уллу шахарны ичинде аны кёремеми, кёрмеймеми? Сюйгени болуб, экиси да бусагъатда кинода олтура эселе уа? Ариу, джол нёгерге кишини сайламагъан эсе да, мени сезимиме джууаб этерми огъесе... дагъыда былача сагъышла, ёзенледен сюркелиб келген тубанлача, бир-бири ызындан къотарылыб келе эдиле. Не ары-бери этсем да, кесими сорууларымы бирине да джууаб табмай эдим.

Заман а озуб барады. Биягъында къабыргъада джылтырагъан кюн таякъла, алгъын полгъа тюшюб, энди уа, менден кёллери кълалгъанча, юйден тышына джанлагъан дыла. Тётя Вера, сауутланы джыя келиб, „ахырда да компотну да ичмей къойсанг а“ деб ачыуланнганды. Хирург да кириб, ингирде бир байлау этейик да, андан сора юйюнгю джокъларса, дегенди. Мен а энди кетерге ашыкъмайма. Рая кёрюрге къачан келлигин билсем, ол кёзюуге дери тилеб да турлукъма былайда.

Мен да, арбазгъа чыгъыб, джолгъа къарай, палатада кёзюуюмде да, эшик ачылса, Рая келе болурму деб, ары бурула, ингир да джууукълашды. Хирургну келирине эки-юч сагъат кълалгъанды. Андан сора уа... андан сора мени больницадан „кысдарыкъдыла“. Раяны къачан,

къалайда кёреме? Кесинеми тубейме, неда... огъай, аны эсеме да келтиралмайма. Раяны биргесине бир джаш келе туруб керюрге да дегеннге, неден да бек къоркъама.

Эшикни ачылгъан тауушу сагъышымы бёлдю.

— Сени бир тиширыу сакълайды,—деди сестра къыз.

— Къайда?—деб секириб ёрге турдум.

— Арбазда,—деди ол.

Мен атылыб эшикге чыкъгъанымда, Рая балий терекни тубюнде сюелиб тура эди. Мени эслегенлей, аллына атлады, ышарыб, къолуму тутду. Ауузума сёз келмей, аны бетинден да кёзюмю алалмай, бёлек заманны турдум. Мени болумуму ангылады дейме, Рая сёзню биринчи башлады.

— Къалайды къолунг?

— Хатасы джокъду. Бусагъатдан „къыстарыкъбыз“ деб турадыла... Тюнене келирменг деб аллынга къарагъан эдим.

— Келликме деб тура эдим, алай а ишге кирир умутда, бир-эки джерге туберге керек болду да,—деди ол, уллу айыблы болгъанча.

Бу кёзюуде мени врачха чакъырдыла. Раяны бир кесекчик сабыр болурун тилеб, палатагъа ашыкъдым.

Врач кёб тутмады. Джарама къараб, джангыдан байладыла да:

— Эки-юч кюнден келирсе. Бусагъатда уа юйюнге барыргъа боллукъса,—деб бир къагъытланы джазыб башлады. Мен дженгил огъунакъ аны кабинетинден чыкъдым. Кесими кийимлерими да кийиб, биргемде джатханла бла да саламлашыб, энишге тюшдюм. Рая, табчанчыкъда олтуруб, китаб окъуй тура эди. Мен къатына келгенимде, китабын да сумкасына салыб, ёрге турду. Экибиз да орам таба айландыкъ. Къайсы мюйюшден эсе да Азрет чыкъды.

— Бир-бирде ауругъан адамны кесин иймейдиле, аны ючюн келе тура эдим да, бош къыйналгъан кёреем...—дагъыда бир затланы айтыб, экибизни да къолубузну тут-

ду. Тюзю, анга тюбегенибизге кѳууандым. Нек десенг, Раягѳа айтыргѳа деб хазырлаб тургѳан сѳзлерими бири да ауузума келмей эди. Нени юсюнден, кѳалай сѳлеширге да билмей, аны сагѳышын эте келе эдим. Азретни уа сѳз табарын, айтханына да хар ким сѳйюб тынгыларын, аны бла киши эрикмезин биле эдим. Дагѳыда тенгими бир иги иши—ариу, дуния башы тюбюне айланыб бара эсе да, сакѳалын джюлюмей, кийимлерине итиу урмай, галстук кѳысмай, юйюнден чыгѳарыкѳ тюлдю. Бюгюн да, кѳыз кѳре баргѳанча, ариу кийиниб эди. Аны кѳрюб, мен кесими кийимлериме кѳз джетдирдим. Юсюмдегиле, мен ала бла джукѳлагѳанча, буршу-чурсу эдиле. Мен бу затланы сагѳышын этген сагѳагда Азрет, Раяны да джюрегине джол табыб, эски танышы бла келгенча, аны кѳолтугѳундан кирген эди.

— Больницагѳа тюшгенлей, сенича бир кѳыз кѳре келлигин билсем, бюгюн огѳунакѳ барыб джатарем,—деди да, сѳзюн былайда бѳлюб, аллына атлаб меннге башымдан аягѳыма дери сынаб кѳарады.—Тоба-тоба, сени бу джапынга кѳара. Быллай джапынг бла бу кѳыз бла орамгѳа чыгѳаргѳа уялмаймыса?

— Больница ателье тюлдю,—деб баш алыргѳа кюрешдим мен...

— Телефон бла сѳлешсенг, мен келтирир эдим кийимле.

Сора Раягѳа:

— Муну кѳачан да болуму алайды. Сѳйюб-иш этиб оюннга кѳалырса...

— Заманында айтханынг иги болду, ансы...—деб кюлдю Рая.

— Бюгюн ючюн кечигиз, мындан ары адам болургѳа сѳз береме,—дедим.

— Алай болурунгдан умут юзгенме. Ким биледи, Рая да меннге кѳошулуб кюрешсе, бир джукѳ эталлыкѳ тюл эсек.—Азрет, не эсе да эсине тюшгенча, джолну арасында тохтады да:—Табдым амал,—деди.—Мени патарыма

джетебиз. Сиз уяллыкъ адам джокъду. Сеитни юсюне бир джукъ къаблатыб, сакъалын джюлюб, адамгъа ушатайыкъ да, сора барырсыз...

— Да ашхам болады, ким кёрлюкдю,—деди Рая, алай а Азрет къачан да кесини айтханын этдирмей къоймаучан эди. Бу джол да, экибизни да хорлаб, юйюне элтди. Рая юйге кирирге унамагъанында, тенгим бла ол арбазда шиндиклеге олтурдула, мен дженгил огъунакъ Азретни „буйругъун“ толтуруб чыкъдым.

— Энди суйген джеригизге барыгъыз, суйгенигизча этерге эркинлик береме,—деди Азрет.—Биягъындан бери да, ючюнчю артыкъ болгъанын къалай билмейди бу тели, деб тургъаныгъызны сеземе...

— Алай деген неди?..

— Рая, кесингден уллу сёлешген сагъатда, сёзню бёлме,—деб ышарды Азрет.—Алайды да, мен сизге керек болмагъанлыкъгъа, сахарны эм маджал къызларыны асламысы мени аллыма къараб турадыла...

— Бу ингирни матриархат джашаугъа кёчсек, огъайым джокъ эди, сен анга къалай къарайса?—деди Рая, Азретден айырылыб, джолну ёрге келе тургъанлайыбызгъа.

— Тюз ангыладым эсем, сен айтханны этерге керекбиз, не?—дедим. Ол, хо дегенча, башын къымылдатды.—Сени буйругъунгу толтургъанны башыма сыйгъа санайма...

— Сен иги аскерчи боллукъ эдинг,—деб кюлдю Рая,—алай эсе, ма бусагъатда меннге къонакъгъа кел.

— Къайры?

— Къалай къайры? Мени патарыма. Бир кесек олтурбуз, сёлеширбиз.

Ойнаб айта болурму деб, бетине иги кесекни джити къараб турдум.

— Нек джууаб бермейсе,—деб эсими бёлдю Рая.—Огъесе...

— Огъай, огъай! Бек сау бол, чакъыргъанынг ючюн,—дедим, биягъындан башха тюрюю бир зат айтыб иер деб къоркъуб.—Барайыкъ. Алай а тюкеннге кириб чыгъайым...

— Тюкенни кьой, керек затланы бары да юйде табылдыкьдыла,—деди Рая. Сёз урумундан кьолума джукь алдырмазлыгъын билиб, кьымсыз болдум. Экибиз, сёзге кьызыб, эслемегенликге, кюнню кьоргъашын булутла джабыб тура эдиле. Биз Рая тургъан тёрт этажлы юйге джетерге, джангур джауа тебреди. Ашыгъыш подъездге кирдик. Рая ючюнчю этажда бир эшикни ачыб, чыракь джандырды. Неси да джарашхан ариу белмечик.

— Сен былай олтур, мен бир кьабарыкь хазырлайым,—деди Рая. Сора мени ач тюлме, кюрешме дегениме да кьарамай, булджуй тур, деб, столгъа талай журналны атыб, кеси кухнягъа кирди. Азретни, „тиширыуну кьаллай болгъанын билирге издей эсенг, ол юйню кьалай тутханына кьара“, деген сёзлери эсима тюшюб, тегерегиме кёз джетдирдим.

Таб джыйылгъан орундукь, кьабыргъада алай багъа болмагъан кюйюз, аллында кюзгюсю бла шифоньер, стол, юч-тёрт шиндик. Мюйюште тёппеси юйню башына джетген гокка ханс. Хапчук кёб болмагъанлыкьгъа, хар зат кесини орунда эди. Полуну ариулугъуна да бетинг ичинде кёрюнеди дер эдинг. Азрет айтхан тюз эсе, Раядан иги кьыз дунияда болмаз. Джангурну шууулдагъан тауушу кьатыш Раяны „Акъ айюле“ деген джырны мурулдагъаны кьулагъыма келди. Джюрегим, кёб заманны кёрмей тансыкь болуб тургъан адамына термилгенча, кухнягъа ышырыб кюреше эди мени. Алай а мен, тартыннганым себебли, анга бой салмай эдим. Бир кесек турса, кьайсыбыз хорларын айтхан кыйынды, алай а Рая, мычымай, чыкьды. Ол талай мияла табакьда тюрю-тюрю хант келтирди. Бир шиша бла эки гитче рюмканы да столгъа салды.

— Быллай бир затны хазырлаб неге кюрешдинг?

— Да биртда, кюрешиб а...—деб, мени сёзюмю белле, ышарды Рая. Сора, туурама олтуруб, эки рюмкагъа да аракты кьуйду.

— Не ючюн ичебиз?—деди ол, рюмканы кѳолуна ала.

— Танышханыбыз ючюн,—дедим.

— Бек разыма, ал!

— Огъай, сенден сора,—дедим, ёмюрде ауузума бу зат тиймегенин айтыргъа тартыныб. Тюзю, ол меннге нёгер болургъа кѳуйгъан болур кесине, ичерик тюлдю деб тура эдим. Алай а мен умут этгенча болмады. Кѳыз мени бла биргелей ичди.

Бир кесекден башымда бир тюрлю сагъышла борангылаи этиб тебретиле. Бирери бирер джанындан чыкъсала да, аланы бары да бир затны юсюнден эдиле. Рая тиширыу башы бла мени бла тенг къалай ичди? Анга юреннген адам болурму? Алай эсе уа, алай кѳолай адам болмаз...

Раяны меннге джити кѳараб тургъанын эслегенимде, ол аман акъыл башымдан тас болду. Эшта, мени больницадан сау-эсен чыкъгъаныма, танышханыбызгъа асыры кѳууанигандан ичгенди деб, анда тохтадым. Таб, Раяны адамлыгъына, кесин тута билгенине аккыл болгъаным ючюн, кесиме айыб этдим.

Биз, кѳѳб тюрлю затланы юсюнден сѳлеше, ойнай, кюле, заманны къалай кетгенин да сезмей къалдыкъ. Эс бѳлюб кѳарагъаныкъда, хантла салынган табакъланы тѳблери ачылыб тура эдиле. Рая нелени эсе да айта эди. Алай а сѳзлерини кѳбюсю меннге тѳгел джетгинчи, джарты джолда тохтай эдиле. Бир заманда, сагъат ненча болгъанын билирге излеб, сагъатыма кѳарадым. Аны гитче стрелкасы тѳрт-тѳрт кѳрюне, бир бла эки джазыуланы юсюнде кѳзюу ойнаб тебрети. Сагъат ненча болгъанын билirimден умут юзгенимде, эшта, эсирген деб мынга айта болурла дедим. Сора кеси кесими кѳатдырыгъа, бираз эс джыяргъа кюреше тебретим. Ол муратым толмагъанында, дженгилирек юге джетиб, бир джатсам, деген акъыл келди.

— Энди мен кетейим,—дедим.

— Кече арасы болгъанды,—деди Рая.—Джангур да

джауады. Бусагъатда автобуса джюрюмейдиле, къалай барлыкъса, мында къал да кет...

Мен, ойнаб айта болурму деб, анга сынаб къараргъа кюрешдим. Башым асыры тегерек айланнгандан башха тюрлю кѳрмедим эсем, аны кѳзлери да меннге кетме деб, тилегенча кѳрюндюле. Да бу мени къайда джатдырлыкъды да деб, къарамым бла юйню ичинде экинчи орундукъну излей тебретим. Огъай, орундукъ джангыз эди...

III

Мен, кюн таякъла бетиме тийгенлеринде, уяндым. Ауругъаны болмаса да, башымы бир тюрлю бир ауурлукъ басхан эди. Кѳзлерими ачханымда, къайда болгъанымы билмей, бѳлек заманны турдум. Сора бир минутну ичине тюненеги ингию, кинолентача, кѳз аллымдан озду. Кимни эсе да бир затын урлай тургъанлай тугулгъанча, уялыб, кѳзлерими дагъыда къысдым. Алай а, тюшюмде кѳрген болурма ол затланы барын деген болмаса, ийнанырым келмеди. Не сагъышла этерими ким билсин, Раяны шюш ауазы акъылымы бѳлдю.

— Уянганмыса?—деди ол.

— Хо,—дедим кѳзлерими ачыб. Алай а, асыры тар-тыннгандан, башымы буруб аны бетине къараялмадым.

— Джукълаб къалгъанбыз, кюн ёрге келгенди,—деди Рая ёрге туруб, бѳлмеден чыкъды да ваннаядан:—Сен да тур, заман болгъанды,—деб къычырды.

Бир кесекден экибиз да, бет-къол джуууб, столгъа олтурдукъ. Азрет айтханлай, къачан да башым къолай ишлей болмаз эди, бюгюн а, Раяны айтханын этиб баргъан болмаса, джукъ ойлашмай эди. Къайдан тюшгенин билмейме, шышаны белинден бир ичги табылды. Рая эки рюмкагъа къуйду.

— Муну къымылдатма,—дедим мен, таб, хыныракъ огъунакъ.—Меннге керек тюлдю!

— Башынг ачыллыкъды,—деб кѳрдю, алай а мени бир-

ден эки эталмазлыгъын билгенинде, кесини рюмкасын ичди да:—Тиширыу башы бла ичеди деб, айыб эте болурса,—деди.—Мен асыры къууаннгандан ичеме...

— Неге?

— Сеннге тюбегениме...

— Анга менден бек сен да къууанмайса,—дедим.—Алай болса да, къачан да аны бла шох тюлме...

—Бюгюнню къалай ашырабыз?—деб сёзню башха джары бурду Рая.

— Къалай суйсенг, алай ашырайыкъ.

— Сени больничныйинг, мен да—ишсиз, кел, паркга-затха барайыкъ. Шахарны да иги танымайма, кёргюзорсе...

Ол оноуда тохтаб, экибиз да юйден чыкъдыкъ. Кюнортагъа деричи джетмеген джерибиз къалмай айландыкъ. Сора, патарыма барыб, Мироновнаны да саулугъун соруб, юйден письмо-зат келген бар эсе да къараргъа излегеними айтханымда, Рая да биргеме тебреди.

Мироновна арбазда тауукълагъа аш бере тура эди.

— Мен сеннге ненча кере айтама, командировкагъа кетсенг, айта бар деб,—деди ол.—Насыбха, ол алыннганыга (Азретге ол атны атагъан эди) тюбев къалдым, ансы излей тебреген эдим.

Тенгим, аны къыйнамаз ючюн, мен командировкагъа кетгенди деб, алдагъанын энди ангыладыкъ. Мироновна, Рая бла саламлашыб, бу неди дегенча, бетиме джити къарады. Мен, уялыб, тауукъланы арлакъ къысдагъан кибики этдим. Юйге кириб, бир кесек олтуруб, кете тебрегенинде, Мироновна мени тыйды да:

— Бу кимди?—деб сорду.

— Бош, танышымды,—дедим, джерге кирирча болуб.

Ол мени аллай бир заманны ичинде тиширыу бла кёрмеген эди. Кеси да сёлешген джерде мени джашым ашхы адамды, кесин иги джюрютеди, деб махтаучан эди. Ол „мёлекге“ санаб тургъанлай, бу этгениме джунчудум.

— Къалай сезгеними кесим да билмейме, къыз иги ха-

лили болмазмы,—деди,—мен сенден эсе кѣбно кѣргенме, кѣб да биле болурма, сакъ бол, джашым...

Мен, джукъ да айтмай, юден чыкъым. Алай а кесими джюрегимде тууа тебregen сагъышлагъа Мироновнаны айтхан сѣзлери да кѡшулуб, чырт да тубаннга ийиб кѡйдула.

“Шохлукъ” кинотеатрда эки сериялы киногъа къараб чыгъаргъа, ингир болгъан эди. Раяны юйюне джетдириб, кетерге тебрегенимде:

— Къал да кет мында,—деди.

— Огъай, тамбла тубеширбиз. Къарарыкъ къагъытларым бардыла,—дедим.

...Мен патарыма келгенимде, Мироновна джокъ эди. Анга кѡууандым. Нек десенг, хар ингир сайын хоншу тиширыуладан эшитген, джангы хапарларын айтмай кѡймаучан эди. Ол джангыз адам эригиб тургъаны себебли, юйде ким бла болса да сѣлеширге излеге ин билиб, хазна кѡулакъ иймесем да, тынгылагъанча этиучен эдим. Бу ингирде уа, кеси айтыб да кѡймай, менден не хапар сорлугъуна не ишек! Алай а, тюзюн айтсам, бу джол анга тынгылар, не соруууна джууаб берир къарыуум джокъ эди. Рая бла кесими юсюмден сагъышладан толуб эди мыйым.

Мен, чыракъны да джандырмай, орнума джатдым. Сагъышла юсюмю басыб тебредиле. Тюнене кече джангур огъай, буз джауа турса да, мени акъылым джетгенинге кѣре, Рая мени юйюнде кече кѡймазгъа керек эди. Чыртда атлайлмай джыгъылыб къалырча да эсирген болмаз эдим, эшта. Менден сора да ол патаргъа башхала келген эселе уа? Бу акъыл келгенинде, къатымда кѣк чартлагъанча илгендим. Акъылым аман джанына бурулуб, кѡуру аллай затла эсеме тюшюб башладыла. Бу тиширыу къаллай адам болур?..

Къайсы джанындан алыб къарасам да, Рая тюрлю адамгъа ушай эди. Къаллайла эсе да сѣз арада: “Эрге баргъанмыса?” деб соргъанымда, не башхасы барды деб кѡй-

гъан эди. Бу затны магъанасын да энди ангыладым. Ингирде ушагъыбызны тинте баргъаным сайын аллай айтымла эсеме аслам тюше башладыла. Аланы бары да Раяны адамлыгъына тамгъа сала эдиле...

Ол ингирде мени орнумда башха адам болса, кесин къалай джюрютюрюк эди эке, деген соруугъа да джууаб этерге керек эди. Айыбны барын Раягъа кюрегенлигиме, кесим эсем а терс?.. Ол бу шахаргъа келгенли кѣб болмайды. Шагърейи, танышы джокъду. Адам а джангыз джашаялмайды. Сора биринчи мени таныгъанында, кѣлюме джетер ючюн, юйюнге барыб къыйналма да, мында къал да кет, деген болурму? Мен а, кертда адет былайды, деб... Иги сагъыш этсенг, ичгенине да айыб салырча тюлдю. Нек десенг, мен да аны бир балахдан къутхаргъанма, деб къояргъа боллукъду. Сора ол адам тартышмасын деб, аны сыйлар ючюн, амалсыздан ичерге нек болмайды? Къысхасы—бу сейирлик джаннга дуняны айыбын салыргъа мени къалай къолумдан келеди?..

Былайда сюмекликге чулгъанган джюрек акъылны хорлаб, оноуну къолуна алады. Андан ары сагъышла игиден-иги бола барыб, Раяны тазалаб, ариу кийиндириб, гинджица этиб, аллыма сюедиле. Не ары-бери десем да, ол, эм багъалы адам болуб, мени джашауума киргенин сездим. Алай а Раяны озгъан джашауундан хапарым болма гъаны энтда аккыллы этерге кюреше эди. Тюнене неда больницагъа келген сагъатында, толу хапар сормагъаныма къыйналдым. Алай а, танышыб да бошагъынчы, соруу алгъан да джарамайды. Къалай алай болса да, бу ишни талай кюнде тындырыргъа кеси кесиме сѣз бердим...

Раягъа букъу къондурмай башлагъанымда, ингирде алай дженгил кетиб къалгъаныма къыйнала тебретим. Олсагъатдан огъунакъ анга кемсиз тансыкъ болгъанымы сездим. Таб, талай кере туруб Раягъа кетиб къалырча болдум. Эриниб къоймаем, бираз тартынган эте эдим. Раяны сыфаты, булутладан ай чыкъгъанча, бѣлмени джарытыб, кѣз аллымда сюеле эди...

Эртденбла, джангы уянганлай огъунакъ да, нени да къюуб, Раягъа чабыб барырча болдум. Алай а, редакциягъа кириб чыгъаргъа, бир-эки тенгнге, юйге письмо джазаргъа керек эди да, ол ишлени дженгил огъунакъ тындырыргъа ашыкъдым.

Редакцияны къуллукъчулары, мени кёргенлеринде, бек къууандыла. Алай да белек заманны олтуруб, редакторгъа да хапар айтыб, башха ууакъ ишлени да тындыргъынчы, кюн орта заман болду. Мен бусагъатда джетиб Раяны кёрмесем, джаныма къоркъуу болгъанча, ашыгъыб барыб, аны эшигин къакъдым. Ол эшикни ачды да, суу джугъу къоллары бла мени чачымы сылаб, юйге ийди. Аны юсюнде халаты, дженглери да ёрге этилиб эдиле.

— Сени аллынга къарай, эрикгенимде, не этерге билмей, кийим джуууб тебрегенем,—деб ышарды ол.

— Ашыкъгъаным къурумагъанлыкъгъа, джеталгъаным бу болду,—дедим. Рая эшикни къылычын салды да:

— Кел сен да мында олтур, бусагъатдан бошайма,—деб, мени ваннаягъа алыб кирди. Джууунуучу тазда ол кийимлени чайкъаб тебреди, мен да, эшикден кирген джерде гитче шиндикчикге олтуруб, анга кърайма. Къарайма аны манга айланган онг джаягъында чунгурчукъгъа, кенгден ачылгъан бойнуна. Мен андан кёзюмю алалмайма. Билмейме, меннгеми былай ариу кёрюнеди бу тишируу, огъесе керти дамы алайды. Эшта, экинчи тюз болур. Экибиз орамда баргъан сагъатда бир къауум джашланы тохтаб къарагъанлары да шагъатды анга. Бу кёзюучюкде Рая не сагъыш этеди эке, деб кёлюме келеди. Алай а аны болумунда чыртда джукъдан хапары болмагъан сабийни халилерин эслейме. Терк-терк манга къараб ышаргъан да эте, кийимлени ийлеб кюрешеди.

— Энди былай келишейик,—деди бир заманда, башын кёлтюрюб.—Сен мында джангызса. Эркиши—„джарты“ адамды,—аны къолу хар неге да бирча джарашыб бармайды.

Джуууллукъ, итиу уруллукъ затынг болгъанлай, келтириб, бере тур.

— Огъай, сени бу ариу бармакчыкъларынгы кыйнамаз ючюн...—деб аны эки кьолун бетиме салдым. Тюзю да алай эди. Ол огъай, Раягъа узакъдан къараб къууаныб турмай, аны бла джууукъ болгъанымы кесиме кѳбге санай эдим.

— Мен кѳлюм бла айтама,—деди ол, кьолларын бетимден алмай.

— Мен да...

— Сен Пушкинни менден кѳб окъугъан болурса, эсинге тюшюрчю, къалай джазгъанын.

— Къайсысын?

— „Тишируну сен не аз сюе эсенг, ол да сени аллай бир кѳб сюеди“, дегенин

— Пушкин сенича къызы кѳрген болмаз эди да, аны ючюн джазгъанды.—Экибиз да, патаргъа чыгыб, бир-бири къатында шиндиклеге олтурдукъ.

— Неге джарадынг бюгюн?—деб сорду Рая. Мен баджаргъан ишлерими айтдым. Сора кече этген сагъышларым эсиме тюшюб:

— Рая,—дедим,—биз танышханлы юч-тѳрт кюн болса да, алкъын бир-бирибизден хапарлы тюлбюз...

— Алай дегенинг?

— Дунияны юсюнде менден аман адам джокъ эсе да, билмейсе сен...

— Тюз ангыладым эсе, озгъан джыллада къалай джашагъаныбыздан, не этгенибизден хапарлы болайыкъ дейте, не?

— Хо, ол экибизге да игиди...

— Аланы къозгъаб кюреширге не кереги барды?—деди Рая.—Мындан ары хар ким адамлыгъын таныта барыр. Алай а билирге бек сюе эсенг, айтайым. Тюзю, сеннге хапар этиб айтырча затым да джокъду. Джети класс окъууум барды. Андан ары школгъа джюрюрге мадарым

болмады. Атам кызауатдан кыайтмай кыалыб, аням башха эрге баргъан эди. Ол кыолай адам болмады. Кеси да мени сюймей эди. Джетинчиден сора, юйден кетиб, джууукъда, тенгде джашай турдум. Артда талай нёгерим бла целинада эки джылны ишледим. Бир тенг кызыма келгенимде, ол джашагъан шахарны джаратыб, заводда, бир аздан кафеде ишлерге джарашдым. Бери кёчерими алында джыл бла джарымны ресторанда оф циант эдим. Олду болгъан хапарым...

-- Сен келген шахарданмы игиди былайы?

— Бир сылтаула чыкыдыла да, ансы...—Рая бир кесекге шум болду.—Да кысахасы, мен алайдан кыораргъа керек эдим,—деди. Мен соруб кюреширге тартынсам да, аны ахыр сёзлерин джаратмадым.

— Тохта, тохта, унутуб турама. Бюгюн заводха барыб, ишни юсюнден хапар билирге керекме,—деб ёрге турду. Дженгил огъунакъ кийинди. Экибиз да кетдик. Заводда кадрланы бёлюмюню тамадасы иш болгъанын айтды.

— Ма мында джаз олгъан врачлагъа кесинги кёргюзюб, саулугъунгу игилигине кыол салдыр да, юч кюнден келиб, ишлеб тебре,—деб бир кыагытчыкыны Раягъа туттурду.

Джолда тюкенледен да кыабарыкъ ала, ызыбызгъа кыайтдыкъ. Аны шифоньерини бир джаны китабдан толу эди. Ол да, менича, китаб окъургъа сюйгенин айтханында, бек кыууандым. Дагъыда бир иги зат—китабланы ичинде мен излеб табмай тургъанла да бар эдиле. Ишден бош сакъатымда бу хазнагъа тюртюлгеним не алакат болду деб, кухняда не бла эсе да кюрешген Раяны да унутуб, китабладан бирин кыолума алдым...

IV

— Унутуб турама, мени бла эки кыарнашдан туугъан джаш, кыонакыгъа барлыкъма деб, письмо ийгенди,—деди Рая эртденбла.

— Къачан?

— Да бюгюн, тамбла дегенча. Бир, эки кюн туруб кетерикме, дейди. Не джашыруу, къарнашым болгъанлыкъгъа, келирин излемеем...—Сора мени сейирсиннгеними сезиб:—Къолай адам тюлдю,—деди.—Ичгичиди. Ишлеб джукъну да баджармайды. Бусагъатда да орамланы санайма деб джаза эди.

— Аллаи джууукъну, хатасы, айыбы джетген болмаса, кишиге да игилик этмейди,—дедим мен.—Алай а, келсе, джарыкъ болургъа кюреш, не айтсанг да, къарнашынгды. Сени кесини адамына санаб къонакъгъа келеди.

— Неди амал...

Рая бир кесекден къошду:—Тюнене Володягъа тубегенме...

— Тохта, ол къатыны...

— Хо. Кимге керек эди аны эри, телилиги бла эте эди ансы. Мен джукъ да сормагъанлай, къатынындан айырыла айланганын айтды. Сени ючюн ёлеме деб да билдирди. Мен, кёз-къаш бермей, тигирек сёлешдим. Экинчи джукъ айтмаз эди деб, суюгеним барды, кёб турмай эрге барлыкъма,—дедим.

— Больницада да айта келиб, аягъына джетдирмей къойгъан эдинг, кимледиле ала?—деб сордум.

— Къайсы эсе да бир фабрикада монтёрду. Эшта, къатынын керти да къоярыкъ болур. Билемисе, ала бир-бирине тенг адамла тюлдюле. Володя ариу, къатыны уа эршиди...

— Да, бир юй болгъан сагъатда, кёзлери къайда эди да?—дедим мен,—сора, ариу бла эршиден сора да иш барды...

— Ол а алайды, не келсин, тыш къарамына джетеди адамы кёзю эм алгъа.

— Сёз урумгъа къарайма да, Володя сени джаратхан бла къалмай, сен да аны джаратханнга ушайса.

— Огъай,—деб мени ауузуму къолу бла джабды.—Сени аныча джюзге да ауушдурмайма...

Раяны артда сёзлери джюрегиме бек джарадыла. Мени бла заман ашыра тура болурму деген акъылымы экинчи эсима келтирмезге кеси кесиме сёз бердим. Аны бла къалмай, кесиме уллу айыб этдим. „Ол мени кемсиз сюймесе, туура былай, кёзюм алмай, ийнакълаб турмазлыгъы белгили эди...“

Экибиз да шахарда айландыкъ. Юйге ашхам бола келдик. Биз да бир кесек олтургъанлай, эшик къагъылды. Рая барыб ачды. Къабырдан къобханча, арыкъ, акъ бетли, орта бойлу тиширыу кирди. Алай а сюйюмлю эди. Алгъын, кимни да кёзю илинирча, ариу къыз болгъаны танылыб тура эди. Къол тутушдукъ, танышдыкъ. Ол Володяны юй бийчеси Рита эди.

— Сизни къонакъгъа чакъыра келгенме.—деди ол, олтургъан да этмей. Мен Володя не джан эсе да бир таныргъа, кесими да кёргюзюрге, Рая „меники“ болгъанын билдирирге огъайым джокъ эди. Алай а мен джукъ айтхынчы Рая:

— Бизни да барды къонакълагъа къарарча бир хыйсабыбыз, сиз бери келигиз,—деди. Рита, „хо“ дегенден башха джукъ да айтмай, чыгъыб кетди. Эшта, эринден къоркъуб, аны айтханын эте юрениб къалгъан болур, джууаб да этмей кетди, деб кёлюме келди. Кёб да турмагъанлай, ызына къайтды.

— Экинчи джол алагъа барырбыз, бюгюн бери келсинле, деб тилейди,—деди,—кеси да бир кесек ичибди, стол да хазырды, келигиз, сакълаб турады.

Мен разылыгъымы билдиргенimde, Рая да къуралды. Иги кесек баргъаныбыздан сора бир уллу юйге джетдик. Аны арбазында башы шифер бла джабылгъан времянканы эшигин ачыб, Рита бизни ичине ийди. Бир гитче белмечик. Чыракъ джана. Къабыргъагъа тирелиб салынган раскладушкада, сырты бизге айланыб, бир уллу эркиши тыш кийимлери бла джата эди. Раскладушканы къатында иги да ариуланмагъан къангаладан этилген гитче столчукъ. Аны юсюне да не джабыу, не газет джаймагъан

эдиле. Алайда джартысы ичилген вермут шыша. Таба-
кѣда бир кесек печенье бла бир кесек конфет, стакан.
Бу стол ючюмю чактыргандыла деб кѣлүме келди.
Ол кѣзюуде Рита „тур, кѣонакѣла келгендиле“ деб, эрни
тюртюрб кюреше эди. Мен олтурургѣа шиндик бармыды
эке деб, тѣгерегиме кѣарадым. Эшикден кирген джерде
джангыз шиндикге Рая олтуруб тура эди. Кѣурукѣда
бир эки эскини тагѣылгѣаны, терезе тюрбюнде талай сауут
бла кѣашыкѣладан сора юйню ичинде джукѣ кѣрмедим.
Бу насыбсыз юйдеги былайда джашагѣанлы эки джыл
болгѣанын Рая айтхан эди. Володя, Рита да ишлейдиле,
сора юйге джукѣ алыб кѣалай салмагѣандыла, бир да
кѣуруса да, талай шиндик.

— Бу юйю кѣурурукѣ, ёлюб кѣалмагѣан эсе, уян-
майды,—деб мени эсими бѣлдю Рита.

— Кѣайда, мен бир кѣрейим,—деб аллыма атладым.
Тюзю, бери кириб бу болумну кѣргенлей огѣунакѣ ачу-
ланнган эдим. Бир-эки ары-бери аунатыб, силкенимде,
Володя кѣзлерин ачды. Аны дженгил огѣунакѣ ёрге тур-
гѣанын кѣрген адам джукѣлагѣанды деб айтыркѣ тюр
эди.

— Кечигиз, аллах ючюн,—деди ол.—Сизни аллыгѣыз-
гѣа кѣарай эрикенимде, таяннган эдим да, джукѣлаб
кѣалгѣанма.

Володя саубитген, ариу адам эди. Алай а кѣз тюрблени
кѣбгени, бет кѣаны, сѣлешгени, кесин тутханы да аны
ичгини бек сѣйген джаш болгѣанына шагѣатлыкѣ эте эди-
ле.

Биз танышдыкѣ. Тѣртюрбюз да раскладушка бла джа-
нгыз шиндикге сѣйыныб олтурдукѣ. Вермут джартыны Ри-
тадан башхала ичдик. Ол ичгини аузуна да салмай кѣ-
реем. Иги кесек олтурдукѣ. Володя бирибизге да кѣзюу
бермей сѣлеше эди. Хапары уа аны кѣб джерледе бол-
гѣаныны, тюрюшледе этген „джигитликлерини“, бу ша-
харда ётгюр тенглерини джашагѣанларыны, дагѣыда ала-
ча затланы юсюнден эди. Бир кесек махтаннганы та-

нылса да, аманлыкъдан артха турмазлыкъ, бузулгъан адам болгъаны белгили эди. Асыры да эсирмегенлей, ол хапарланы нек айтады эке деб сагъыш этеме. Раягъа кесини ётгюрлюгюн, джигитлигин танытханлыгъы болурму? Огъесе мени къоркъутуб, артда Раяны къолгъа джыяр умутуму барды? Бу соруулагъа ол кёзюуде толу джууаб берелмедим. Алай а мен ол хапарладан илгенмегеними, Рая да асыры эс бёлмегенин сёзди дейме, сёзге да кёшулмай, къымсыз болуб тургъан Ритагъа бурулуб:

— Столгъа бир джукъ!—деб хыны этди. Ол, секириб туруб, сумканы алыб тюкеннге тебреди.

— Огъай, къыйналмагъыз,—дедим мен.—Энтда джашау алдады, олтурургъа бир кюн чыгъар.

Мен унамагъанымда, Володя арбазгъа чыкъды. Билмейме, биз сезмегенлей, ызымдан кел деб, кёзю-башы бламы кёргюзген эди, огъесе кесими чыкъды, къалай-алай болду эсе да, Рита да юйден джанлады. Эшикни къыйыры ачыкъ эди да, Володяны: „Мен Раяны кесин чакъыр деген эдим да!“—деген сёзлерин, сора Ританы джаягъына тартханын чала-къола эшитдим. Бир кесекден экиси да къайтыб кирдиле. Рая бла мен да кетерге ёрге турдукъ. Бу къуджур адамладан, бу тюрю болумдан не къадар дженгил джанласам деб, ол эди излегеним.

— Сиз бир-биринге тыйыншлы адамла болуб тюбегенсиз,—деди Володя, бизни ашыра, орамгъа чыкъгъанында.—Арагъызда сюймеклик болгъанын да таныб турама.—Сора мени кёкюрегимде университетни бошагъан значо-гума джити къарады да, иги джолгъа да демей, ызына кирди.

— Ол къатынны телилигин кёремисе,—деди Рая, биз бираз баргъандан сора,—хар кюн сайын, болгъанларын бериб, ичги алыб, Володяны эр этиб тутар акъылы барды...

— Сени эрине кёргюзюрге чакъыргъаны андан да сейирди...

— Нек мени, экибизни да...

— Огъай, арбазда сѣлешгенлери кѣулагъыма келген эди,—дедим. Рая Володя бла Ританы сѣзлерин керти да эшитген болмаз эди. Мен айтханымда, бек сийирсинди. Бу насыбсыз юдегини юсюнден сѣлеше, Раяны да ашырыб, юйге келгенимде, Мироновна джукълаб тура эди. Чыракъны джандыргъанымда, столда письмону эследим,

Иги кесекден бери да юйден письмо алмагъан эдим да, кѣууандым. Бу джол да аны Абидат джазгъан эди. Ол бизни юдегиде эм гитчебизди. Кеси да атамы эм суйген кызыды. Асыры эрке юретгенди да, эсине тюшсе, къайсыбызгъа да ат юсюнден къараб, уллу сѣлешуученди. Тюю, меннге письмо джазгъан да кѣуру олду. Мен юйде сагъатда бешинчи классда окъуй эди. Ол кѣзюуде да саулай джууукъгъа, тенгнге, танышха барыбыз ючюн да ол джаза эди. Быйыл а онунчу классда окъуйду. Заманы да азыракъ болур. Алай болса да, иги алгъаракъ юйге баргъанымда, аны дерс этгенинден эсе, письмо аслам джазгъанын кѣрген эдим.

Меннге уа не джазады эке? Къара-къара, бу джол айтыры кѣуру эки къагъытха сыйыныб кългъан кѣреме. Алгъын эм азында тѣрт къагъыт джазыучан эди. Башын, этиучюсоча, салам-келам демей башлагъанды.

„Къарнашым, джаным-кѣзюм, не этесе? Биз тынчбыз, Къайда тасса, нек джукъ джазмайса, келмейсе? Атамча да болмай, анам бек тансыкъ болгъаннга ушайды. Биз бир джукъ бла кѣлюне джетмесек, джангыз ол эди да адам, ол да кенгнге тюшдю, деб сени махтайды. Алай а сен бурнунгу асыры ёрге тутма, эки-юч кюннге къайсын кѣз туурадан кетсегиз, ол барынгдан да игиди, деб тебрейди. Кесинге да юдегини советини джыйыллуунда дженгил заманны ичинде къатын алыргъа деб бегитгендиле. Аны ызындан джетиб келгенлени алларын тыймасын да дей эдиле. (Ай, уялмаз а! Менден сора джетиб келген джангыз олду.) Насыбынг болса, не анда, не мында кесинг бир кынгыраякъ кызыны табарса да, разылы-

гъынг бла юленирсе. Алай болмаса уа, барыбыз да ор-
амгъа чыгъыб, аллыбызгъа тюбеген тиширыуну алыб ке-
либ къаллыкъбыз. Мен юдегини ичги сѣзюн айта тура-
ма, аны ючюн Сергей Есенинни китабын табсанг, ала ке-
лирсе. Болмаса да, не Блокну, не Лермонтовну лирика
назмуларын джыя кел..." Сора лирикагъа кѣче тебреген-
се. Окъугъан сагъатда керек боллукъ бир китабын изле-
мей, аланы айтханына къара. Къатынгда бир болгъай
эдим бусагъатда, кѣрюренг лириканы.

Тохта, андан сора уа не джазады? Къалай? Огъай,
алай болургъа мадары джокъду. Ол джол баргъанымда,
сау эди да... Осман ауушханды. Къаллайла джазады, ке-
си да... „Бирсикюн Османны басдырдыла. Ауругъан да
этмей, кече ёлюб къалгъанды. Мыйысына къан чабханды
дейле. Бек къыйналырынгы да билеме, алай а айтмай
къоялмадым..." Письмону андан арысын окъумай, столгъа
атдым. Андан эсе айтмай къойгъа эдинг...

Осман мени биринчи устазымды. Биринчи классдан
тѣртюнчю классха дери окъутханды. Къуру мен болуб
къалмай, биз, сабийле, барыбыз да аны бек сюе эдик. Ол
огъай, уллу болгъаныбыздан сора да сорлугъубуз, башха
бир ишибиз болса, эм алгъа анга бара эдик. „Сиз Осман-
дан сора кишини адамгъа санамайсыз“ деб, огъары клас-
слада устазларыбыз кѣллери къалыб сѣлешуичен эдиле.
Мени сартыннга не джаны бла да андан огъурлу, иги
адамны кѣрмегенме. Биз, сабийле, сѣлешген сагъатда
анга Макаренко деучен эдик. Ол биринчи классдан тѣр-
тюнчюге дери окъутхан сабийледен ол тѣгерекде хазна
адам джокъду. Институтланы, техникумланы бошаб, би-
рер джары чачылгъанбыз. Алай а юйюбюзге баргъаныбыз
болса, атабызгъа тюберден алгъа, барыб, аны къолун ту-
та эдик. Ол да, джашауубуздан, ишибизден толу хапар
соруб, кѣл этиб, джюрекlege ёхтемлик салыучан эди.

Энди Осман джокъду. Къуру биз, ол окъутханла, бо-
луб къалмай, саулай джамагъат да эм ашхы адамланы
биринден айырылгъанына уллу бушуу этген болур. Эш-

та, Абидат да бу ачы хапарны айтырны аллы бла мени бир кесек джарыкъ этерге письмосун алай чам халда джазгъан болур эди.

Дуня деген бек тюрлюдю. Осман къарт адам тюлдю. Пенсиягъа да чыкъмагъан эди. Энтда ол бизнича къаллай бир сабийни окъутуб, юретиб, джашауну тюз джолуна салыр эди. Джазыу аланы бирин да этдирмеди. Элге, джамагъатха кёбсюннгенча, арабыздан алды да кетди. Мен кесибишни элде адамланы барын да таъымайма. Алай а къуру мен таныгъанланы арасында Османны тырнагъына джетмеген къаллай бир адам барды. Аланы бары сау-эсен турадыла. Сора керек кюнде джамагъатха багъана боллукъ, ким да ышанган Осман нек къораргъа керекди? Хо, ёлюм адамгъа хакъды. Аны барыбыз да билебиз. Сора асламысына игилени нек чёблеб барады?..

V

Арадан талай кюн озду. Ол кёзюуге экибизни джашауубузда да тюрлениуле болдула. Рая ишге джарашды. Ол ишлеген джерде юч смена бар эди. Рая ишге эртден-бла джюрюй эди. Энди джашауда кесини керти джолун табар деб, мен къууанганлыкъгъа, ол асыры разыча кёрюнмей эди. Быллай иште чыныкъмагъан адамгъа эртде тургъан, станокну къатында талай сагъатны сюелген, цехде механизмлени даууру къыйын тие болурла, деген акъылда, кёл этиб кюреше эдим. Мени да партиягъа членнге кандидатха алдыла. Аны ызы бла газетни джарыкълыкъ бёлюмюне тамада этдиле. Азретни да ары кёчюрдюле.

Разы болмагъанымы билдиргенимде:

— Мен да редактор болуб туумагъанма,—деди тамадабыз Исса улу.—Биз да болушурбуз, юрене барырса...—Ол, сёзю бошалгъанын билдире, ким бла эсе да сёлеширге телефоннга узалды.

Арадан эки кюн озду. Газетге талай материалны хазыраб берирге керек эди да, бек тансыкъ болсам да, барыб, Раяны кѳрюрге заман табмай туруб, байрым кюн ишден сора аны патарына келдим. Ол юйде джокъ. Мен да орамгъа чыгъыб, талай сагъатны алгъа сменасы бошалгъанды, сора къайда къалды эке деб, сагъыш эте тургъанлай, къолунда да сумкасы бла Рая джолну тѳбен джанында келе тургъанын эследим.

— Къайда тасса?—деб сорду ол, мен саламлашхан да этгинчи, сора тѳгерекеге кѳз джетдириб, киши кѳрмегенинде, аякъ учунда ѳрге кѳлтюрюлюб, джаягъымдан ба этди. Экибиз да юйге кирдик.

— Ишден сора бир аяз урдурайым деб, автобуса минмей, джаяу келеме, тюкенлеге да къайытдым,—деди заманында юйге келиб къалмагъанына кечмеклик тилегенча.— Сен кѳб сакъладынгмы?

— Огъай, бусагъатда келген эдим...

— Ма муну хурджунунга сал,—деб патарыны бир ачхычын берди.

— Мен болсам, къалсам да, кириб олтура турурса...

Мен къууаннгандан, джюрегим асыры разы болгъандан, анга джукъ да айтмай, къолумда ачхычха къараб тургъанлай, эшик къагъылды. Рая барыб ачды. Ол бир токъ битген, орта бойлу, чырайлы джаш бла къайтды.

— Къарнашым дегеним бу эди...

— Борис,—деб къолуму тутду ол джаш. Мен да атымы айтдым. Аны бир кесек ичгенчиги болгъаны билине эди. Тынчлыкъ, эсенлик сора, бѳлек заманны олтурдукъ.

— Кесинг ичиб келмей, бери да бир джукъ ала келсенг а,—деди Рая анга. Мен къонакъдан асыры уялгъандан, джерге кирлик болуб, шашыбмы айланаса дегенча, Раягъа къынгыр къарадым.

— Аны уа бусагъатдан келтирейим,—деб Борис ѳрге турду.

— Тохтагъыз,—дедим.—Чот алайгъа джетди эсе, мен барыргъа керекме...

— Огъай, огъай!..—дагъыда бир затланы айта, ол къызыб тургъан адам, къараб къарагъынчы, юйден чыкъды. Рая уа, мени къолума къадалыб, иймей тура эди.

— Нек айтдынг алай?—дедим анга, шиндикге олтура.

— Къой келтирмеге, тамбла, бирсиюн да бошбуз, со-ра бир кесек олтурурбуз,—деб джууаб этди ол.—Алайсыз, алайлы да ачхасын ичиб бошарыкъды...

— Да къалай ангыламайса, айыбды къонакъгъа алай этген,—дедим мен, ачуланнганымы джашырмай.—Кесинг болсанг бир иш, мен да тургъанлай... барыр эдим эмда, не керек эсе да, келтирив эдим...

— Хы, бирда, аны ючюн тюкеннге барыб айланлыкъса,—деб сёзюмю бёлдю Рая.—Ол иш тюлдю, мен башха затны къайгъысын этеме. Бу джоулгъан мында ишге джарашыб, меннге джюк болмагъа эди...

— Сен айтханча осал адамгъа ушамайды,—дедим. Тюзю да, былай кёргенлей огъунакъ, не эсе да ол джашны джаратхан эдим. Рая къолун силкди да, кухнягъа кириб, шхууур хазырлай тебреди. Мен да къолума газетни алдым. Кёб да турмай, Борис бир аракъы, эки чагъыр шышаны алыб келди. Барыбыз да, кухнягъа кириб, стол тегерегине олтурдукъ. Рая экибизни арабызда шиндикни сайлады. Борис рюмкагъа аракъы къуйду. Эгеч бла къарнашны дженгил ичгенлерине къараб, мен да эки кёзюмю къаты къысыб, рюмканы агъыздым. Кёб да турмагъанлай ала бир-бирлерине тюрлюрек сёлеше тебредиле. Сёзню Борис башлады.

— Чебгенинги тобукъларынга тарт!

Раягъа алай хыны этгенинде, кёзюмю аны тобукъларына джетдирдим. Ала не ариу эселе да, мийикдем ачылгъанлары ушагъыусуз кёрюннгенлерин, адам айыб этерге болдугъун ангыладым. Алай а Рая, бюгюн кёргенча, тобукъларын сылады да, аланы джабар орнуна:

— Аны къой да, аллынгадгъын аша,—деди. Борис, анга къынгыр къараб, башын ары-бери булгъады. Сора, джаркойдан бир-эки къабды да:

— Сен адам боллукъ тюлсе,—деди.—Бу кухняны кьатышханына да кьара...

— Аланы бары да сеннге нек джетгенди?

— Да, юйюнг кьурурукъ, меннге джетмей, кимге джетерикди?—деб ачыуланды.—Бойнунг кенгден ачылыб, чепкенинг тобукъларынгдан ёрге илиниб.

— Былайда тыш адам джокъду...

— Ол затла кимге да эрши кёрюнедиле.

— Хо, болдунг энди! Сен юретир кереклим болса, соорума...

Экиси ма бу халда сёлешедиле. Мен да, не айтыргъа билмей, шум болуб, сан-сан аллымда хантха узалама. Быллай эгеч бла кьарнашны ёмюрюмде кёргеменме. Менден да тартынмай... Алай а Рая, кьулакъгъа алмай, ёчюгюб кюрешгенликге, Борисни хар айтханын бек тюзге санайма. Ариу, кёлюмдегин айтырыкъ эсем да, кьарнашы тургъанлай, меннге не сёз джетгенди деген акъылны алгъанма.

Экисини да урушханлары кьурумагъанлай, ашаб да ичиб да бсшадыкъ. Бу юйге чыгъыб бир кесек олтургъандан сора, кетерге ёрге турдум.

— Кьал да кет мында,—деди Рая.—Мен полда джатарма, сиз орундукуьда...

— Огъай, кете барайым,...

— Да, иги джолгъа,—деди Борис.—Мен да тамбла атланлыкъма.

Рая мени ашыра чыкъды. Ол иги огъуна эсириб эди. Бачхычлада мени кьучакълады да:

— Тамбла не заманда келликсе?—деб сорду.

— Кюн орталада...

Экинчи кюнюнде ашыгъыб джетдим. Эшикни Борис ачды. Рая орундукуьгъа таяныб, кеси аллына ышара, кьолунда папиросу тютюнлей.

— Кел бери, кьатыма олтур,—деди ол. Мен, аны кьолундан папиросун алыб, коридор таба быргъаб, орундукуьну кьыйырына чёкдюм. Борис да бизни кьатыбызда шин-

дикге олтурду.—Алгъаракъ нек келмединг, мен бек тансыкъ болдум...

— Бир кесек ишле болдула,—дедим мен, уялыб джерге къараб. Къыз энтда эсириб, джаш да иги кефли эди.—Сен а, Борис, не эте тураса? Рая мында ишлериксе дей эди.

— Юч усталыгъым барды,—деди Борис.—Шофер, слесарь, токарь, тюзю да, былай ишге джарашырмедим деб келген эдим да...

— Ишни къой да, бар юйюнге,—деб аны сѣзюн бѣлдю Рая.

— Да нек барады юйюне, кеси излеген ишин табса,—деб араны джумушатыргъа кюрешдим.

— Мында турса, меннге азаб берликди, кетсин юйюне,—деди биягъы Рая.

— Ийнан, кесинги былай эркин джюрютгенинги кѣрмез ючюн, бу ачыу сѣзлеринги эшитмез ючюн огъунакъ кетерикме,—деди Борис. Ол ачыуланган да этмей эди, кѣлтюрюб да сѣлешмей эди. Алай а хар сѣзю, джюрегини теренинде тууб, ауузуна джетгинчи ичин кюйдюрюб келгени таныла эди. Ол дагъыда бир затланы айтыргъа умут этди, алай а Рая, ауузу от чагъа, ёрге турду да, тентирей-тентирей кухнягъа кирди. Борис аны ызындан джити къараб, сора меннге бурулду да:—Сен къолай адамны суймегенсе, джууугъум,—деди ол. Рая кухнядан къайтханында уа:—Да, энди мен кете барайым,—деб ёрге турду.

— Ингир болады, эртденбла барырса,—дедим мен.

— Къой къорамагъа, ол мында этер зат джокъду,—деди биягъы Рая. Борис, анга джууаб да бермей, саламлашхан да этмей, эшик таба айланды. Мен да аны ашыра чыкъдым. Экибиз да автостанция таба барабыз.

— Сен бизни сѣлешгенибизге, бир бирибизни „багъалатханыбызгъа“ бек сейирсиннген болурса,—деди ол, дженгил-дженгил тютюн тарта.

— Хата джокъду, болады алай да,—дедим, не айтыр-
гъа билмей.

— Сенича ангылагъан адамгъа ол джаныуарлыкъча
кёрюнгенине сёз джокъду. Алай а не этериксе?... аны
къарнашы тюлме, эриме...

Ол сёзю эшитгенимде, аякъларым джерге джабыш-
ханча болуб тохтадым.

— Сен... да сора меннге айтмай къалай турдунг да?..

— Алайды,—деди Борис да тохтаб.—Мен аны эриме.
Кел, былай бир кесек олтурайыкъ.—Ол мени къолумдан
тутуб, джолну джанында юйню баратасыны къатында
табчанчыкъгъа элтди. Экибиз да олтурдукъ.

Мен, амал табсам, уялгъандан джерге кирлик болгъан-
ма.

— Айырылгъандан сора къатыны эрин, эри да къаты-
нын аманларгъа ёч боладыла, аланы хар бири кесин таза
этиб сёлешеди,—деди ол.—Ийнан, алай этгеним тюлдю.
Мен Рая бла бир джылны джашаб, юч айны мындан ал-
гъа айырылгъан эдик. Ма ол джылны ичинде чал ургъан-
ды мени башыма. Ичерге да Рая юретиб башлагъан эди,
артда уа аны къайгъысы бла асыры сингиб кетдим. Ха-
лисин иги этермем деб кюрешдим. Болмады. Не джашы-
рыу, бек суймесем, башымы алыб джанлаб кетерик эдим.
Не этейим, ансыз чыртда чыдаылмай эдим. Энтда алайма.
Хы, болмагъанында, айырылдым.

Мындан алда, эшта, сиз тюбегинчи болур эди, ары
барыб айланганлай тюртюлдюм. Энди акъыллы болгъанма,
алгъынча этмем, к л, джарашайыкъ, деди. Эшта, энди
тюшюннгенди, джангы джерде алкъын кесичаланы табхан
болмаз, ким биледи, джарашыб къалалсакъ а, деген
умутда, ишлей тургъан заводумдан чыгъыб келген эдим.
Алай а, кёресе...

Ол дагъыда бу халда сёлешеди. Алай а мен джюрек-
синиб уллуракъ неда тамам къыйналыб асыры акъырын
айтхан джерлерине эс бёлеме. Кесим былгъа тургъан-
лыкъгъа, акъылым башха джары кетгенди. Тюзю, мен да

андан аз кыйнаймай. Ол алгынгы суюгенине, алгынгы юй бийчесине жангыдан жарашырга келиб, мураты толмагына кыйналады. Мен а бусагытта суюгеним, кёб турмай юй бийчем боллук адамны бедешлик ишлерин эшитиб кыйналама. Аны юсюне Борисни аллында айыблыма. Ол алкын жарашырга умут этиб турган юй бийчесин сыйырганма. Сагыш этиб карасанг, керти да алай тюмюдо? Ол да олтуруб турганлай, катыны мени ийналлай, чачымы сылай турганы уа калайга барган затды? Аны кёре турганлай, джук айтмай, келюндегин билдирмей олтурур ююн, адамга каллай бир басымлык, кесин тыя билмеклик керекди? Мен кесими асыры дженгил адамга санамай. Алай а джюз джылны мындан алга айырылган юй бийчем мени катымда башха бла алай эте турса... Кайдам, кесими алай тыйыб, караб туралырем деб айталмай. Борис, бу мени катынымды деб, хамхотума берсе да, тюзге санаган болмаса, не этерик эдим? Ол алай да этмеди, акыллы, басымлы адам болганын танытды, сау болсун...

Рая уа, Рая? Эри катында олтуруб турганлай, башха джашны имбашына колларын салырга уялмаган, ол неден арта турлукду? Ариу, анга ачуу этерге этгенлиги эсе да, чыртда адамны бетине жарашмаган затды. Хо, юйю курсун, аны джюрегин кыйнарга, мындан ары джокламасын деб юсюнден чиркитирге излеген эсе, карнашымды деб турмай, тюзю айтса уа? Эртде, кеч болса да ётюрюгю чыгарын биле турганлай, алай нек этди? Мени бетими уяллыгын калай ангыламайды. Да энди болур болганды.

Борис бетиме караб нелени эсе да айтады. Не дегенин ангыламасам да, джюрегими кыйнаган затны айтдым.

— Мен аланы бирин да билмегенме. Кеч, бир мадар бар эсе...

— Сенде не айыб! Ол тыш карамы бла „пайгамбарны“ да алдарыкды. Ким биледи, мен аны джолга са-

лалмагъанлыкъгъа, ол иш сени къолунгдан келлик эсе уа. Кёр, атыб къойма. Алай а мен айтырыкъ: бек сакъ бол, бир джерде уялтыргъа болур. Керти да сые эсенг, кю-реш, ол да адам болуб, экинг да бирге джашаб къалса-гъыз, ийнан сёзюме, къууанныкъма. Энтда къайтарыб ай-тама, эсле. Аны юсюнде меннге таякъ да тийгенди,—ол бурнуну мангылайына джетген джеринде батыгъын кёргюзеди,—сёз да эшитгенме, сыйсыз да болгъанма. Мен дагъыда кёб затны айтырыкъ эдим, алай а сеннге оюм этерге эшитгенлеринг да боллукъдула, башхасын кесинг кё-ре барыrsa.—Ол ёрге турду. Сау къал, деб къолуму тутуб, ызындан биреу сюргенча, дженгил-дженгил атлаб, автос-танциягъа кетди.

Не айтыргъа, не этерге да билмей олтуруб тургъан-лайыма, Азрет келиб къалды.

— Салам алейкум, алан,—деб къатыма олтурду.—Ке-синги да, эшеги ёлген таулуча, бурнунг нек салын-ганды?

Азрет къачан да чыртда эсингде болмагъанлай табы-лыб къалады. Алай а мен аны таныгъанлы, туура бюгюн-ча меннге керек сагъатда тюбеген болмаз эди. Кимни да билмейме, мени сартыннга, тиширыулары аныча иги ан-гылагъан, аныча билген, къайда да, не къыйын болумгъа тюшсе да, джол табхан адам джокъду, деб акъылым алайды.

Бирсикюн сёз арада айтханына кёре, кесини да бир суймеклиги „бошалыб“, экинчини излеб айлана эди. Се-зимле асыры кёбге созулмасала да, сюер ючюн да, кюер ючюн да къалмагъанды ол. „Суймекликни юсюнден бир джукъ джазсанг а“ деб Аныуар тенгибиз аны ючюн ай-та болур эди. Азретден къачан да мен джукъну джашыр-май эдим. Тюзю, тиширыулары асыры бек сюесе, деб, урушхан да этиучен эдим. Болса да, Азрет къайда да тенг-лик этерине ишегим бир заманда да болмагъанды. Мени бу къыйын кюнюмде алай келиб къалгъанына къууан-

дым. Сора чыртда джукъну джашырмай, Борисни хапарын башдан аякъ айтдым.

— Тейри, мен тюбемеген тюрю зат къалмагъанды, быллайны уа кѣрген къой, айтыб да эшитмегенме,—деди ол.—Бир тот автомат табсам, быллайланы барын да къырыб къоярыкъ эдим.—Бу Азретни эм суюген, эм аслам джюрютген айтымы эди. Аны чыртда мадарсыз болса айтыучан эди. Энди бу да къырама деди эсе, меннге оноу эталмазгъа тебрегенди деб кѣлуме келиб, аны бетине джити къарадым.—Алай болса да, эс ташлама, сагъыш этейик,—деди. Сора мени ауузумда тютюнлей тургъан сигаретни сермеб атыб, кесини ауузуна тыкъды да, шум болду. Экибиз да не айтыргъа, не этерге билмей, бѣлек заманны турдукъ. Бусагъатда Азретни терен сагъышда кѣрген, алгъыннгы джарыкъ ойнаучу, бир кесекни ичине не къыйын соруугъа да амал табхан джашды деб айталлыкъ тюл эди. Аны алай кѣргенимде, чотум керти да табсыз болгъанына толу ийнандым.

— Бу тиширыула башыбызны къатышдырыб къойдула да,—деб сигарет тюбню чырпыланы ичине быргъады.—Шахарда башы кесимден тюз ишлеген адам джокъду деб тура эдим да, бу ишни юсунде, былай этсек, хар не да орнуна тюшер, дерча акъыл табмайма. Мен айтханны этсенг, джангыз бир амал барды...

— Энди Раяны къатына бармамы дейсе?

— Тюз ангылагъанса, тенгим...

— Сени айтханынга магъана барды,—дедим.—Алай а мен Раядан айырылаллыкъ тюлме...

— Нек сора?—деб, сейирсиниб сорду Азрет.—Не дерик эсенг да, асыры бек суюгенден деме.

— Огъай, аны да айтырыкъма. Алай а къуру ол тюлдо. Сен айтханны этдирмеген башха затла да бардыла...

— Да айт да, меннге да ангылат, неле эселе да.

— Айтайым. Оюн-оюн болса да, мен аны суюгениме ишегинг болмасын...

— Ийнанама, тенгим, кѣрюб турама...

— Ол биринчиди дейик. Экинчи уа, мен аны кѳюуб кетсем, кесими хомухха, кѳарыусузгѳа санарыкѳма. Насыб ючюн кюрешген аны табады дейдиле...

— Алай китаблада джазадыла, джууугѳум!

— Эшта, джашауда да бола болур...

— Хо, хо, айт андан ары...

— Сора мен, джангыз абынганлай, джолдан джанлаб кетсем, джюрегим тынчлыкѳ табарыкѳ тюлдо. Кѳалай-алай болса да, амалым, мадарым тауусулгѳунчу кюрешрикме...

— Да кюрешгенни да кюрешгени болады. Бир хайыр чыгѳарча болса, кюреш ансы, кѳалай боллугѳунгу, не боллугѳунгу билмегенлей, бурнунгу ургѳандан не келеди. Бошнакѳгѳа кесинги да кѳыйнаб, заманынгы да кѳоратыб, кеченг-кюнюнѳ да аны кѳайгѳысында айланыб, арга муратынга джетмей кѳалсанѳ, кѳалай болур?

— Да, не этерикме, мураты толмай аз адаммы кѳалады? Мен кѳолдан келгенни этейим, артда болгѳанны да кере барырбыз. Сора мен, сен айтханча, бошуна кюрешеме, деб турмайма...

— Ол эки затды сени аягѳынга кишен болгѳан, не?

— Огѳай, дагѳыда барды...

— Да айт, неге соза тураса...

— Ариу, джангыла эсем да билмейме, Рая да мени сюеди деб турама. Ариу, суймей эсе да, мен аны кѳюуб кетсем, алгѳынча терс сокѳмакѳгѳа тюшерикди. Сен айтханны этдирмеген ючюнчю сылтауум да олду...

— Тохта, сен тереннге тебрегенсе. Чыбыкѳлыкѳда бюгюлмегенни кѳязыкѳлыкѳда бюгергеми умут этесе?

— Хо. Адамла кийик джаныуарланы да юретедиле, Рая уа—адамды. Бир джукѳгѳа келиширик болур. Мен аны кѳайда бузукѳну кѳолуна атыб кѳоярыкѳ тюлме...

— Сора бюгюннге дери сенича бир алаамат адамгѳа тюбегенди да. аны ючюн болубму айланады былай?

— Сен хыликке этгенликге, менича эс бѳлгенге хазна тюбеген да болмаз...

— Борис а? Сен айтханнга кёре, сабырлыкъ бла да, акъыл бла да бизден узакъ онглу джашды. Ол, кесини юй бийчеси болуб тургъанлай, айтханын этдиралмады эсе, сен бир тыш адам, аны къалай джолгъа саллыкъса?

— Къалай алай эсе да, мен Раяны къоюб кеталмайма, мындан ары аны айтма,—дедим, Азретни соруууна къалай джууаб этерге билмей.

— Да ол сени ишингди. Керти да, айтханынгча, кюрешиб, муратынга джетсенг, сенден аз къууанныкъ тюлме. Алай болса да мен Раяны „мёлек“ боллугъуна ишеклиме. Къайдам, мени сартыннга, анга ышаныб, башымы джарлы этерик тюл эдим.—Ол бир кесекни сагъыш этиб гурду да:—Энди ма бусагъатда къалай этесе?—деди.

Тюзю, мен аны юсюнден сагъыш этмеген эдим. Къалай джууаб берирге билмей, мычыдым.

— Нек тынгылайса?

— Не айтыргъа билмей...

— Биягъында сёлешгенинг бла бу джууабынг бир-бирине келмейди. Ахыр кере энтда бир сорама,—Раяны къоюб джанлаймыса, огъесе...

— Айтдым да, сюймеклик ючюн, Рая ючюн, кесими муратым ючюн кюреширикме...

— Ай насыбсыз а! Сеннге „садакъа“ тыйыншлы кёреме. Сенича къайда шашхынлы къайтарыб айтыб турлукъларын билселе, джазыучула ол сёзлени къагъытха тюшюрлюк болмаз эдиле.

Мен, кеси бир тохтарыкъ болур деб, сёзюн бёлмей турама. Ол а аманны къуяды. Не джашыруу, мени сартыннга, кесимден эсе аны тюзге санайма. Алай а кесиме сёз бергенме да, энди артха туралмайма. Раяны тюз джолгъа салыр ючюн не этерими, кесими къалай джорю-тюрюмю алкъын билмейме.

Азрет урушханын мен умут этгенден эсе дженгил тохтатды. Ол сигарет къабындырыб тартды да:

— Бу сагъатда къалай этерге билмей эсенг, сал да Раягъа бар,—деди. Мен, кёлю бламы айтады деб, анга джи-

ти къарадым.—Алай эт, кёзлеринги джандырыб турма да. Борис хапар айтханын сагъынма. Болумгъа бир къара, ол кеси айтырыкъ эсе уа. Андан ары оноуунгу кесинг этерсе.—Азрет сагъатына къарады да ёрге турду:—Бар, энди неге чёгюб тураса!—деб, хыны этиб, джолну энишге айланды.

Мен аны ызындан иги кесекни къараб турдум. Азрет, бусагъатда Раягъа баргъан меннге къалай кыйын болгъанын бир билге эдинг. Алай а башха мадар джокъду.

Раяны юйюне дери иги тири атлаб бардым. Андан ары барыргъа уа джюрегим тартмай тохтадым. Алайда иги кесекни сирелиб турдум. Сора адам, кёзлерин кысыб, суугъа секиргенча, подъезде ашыгъыш кирдим... Рая бетин сууукъ суу бла джууа тура эди.

— Мени эрим болгъанын айтмадымы Борис?—деб сорду ол.

— Огъай...

— Бир джылны джашагъанма аны бла...

— Да сора меннге нек айтмагъан эдинг да ол келпирни аллы бла?

— Урушурса деб къоркъуб...

— Не къан джауарыкъ эсе да, мындан ары чыртда алдама,—дедим. Сора энтда бир кесек турсам, кесими тыялмай, чартлармамы деген къоркъууда, анга да джат да тынчай деб, юйден чыкъдым.

VI

Ишлеген ишими ауурлугъуна да бу тиширыугъа сюймеклигим кёшулуб, меннге ауур тие тебреди. Азретден башхала болумну билмей эдиле. Ол себебден кечеден кюннге азыб кълдынг, халинг да бираз тюрленгенди—хазна сёзге кёшулмайса, кесинг былайда болгъанлыкъгъа, эсинг узакъда кёрюнеди, деб сорууланы джаудура эдиле ала. Мен да, хатам джокъду, сизге алай кёрюнеди, деб башымы алыучан эдим. Алай болса да алгъа чабмай, хар нени болумуча айтайым.

Раядан келиб Мироновна къайнатыб термосха къуюб къойгъан чайдан да бир стаканны ичиб, ары джукълаб къалалсам деб кюрешеме.

Алай а джукъум келмей, кѳб мычыдым. Бир заманда, кѳзюм илиниб, бир тюрлю тюшле кѳрюб тебрeдим.

Тюзетиб айталмайма къалайда болгъаныбызны. Тѳгерегибизде терекле, бир уллу дюккюнню юсюнде Рая бла мен олтуруб турабыз. Мен нелени эсе да айтама, ол а, джууаб бермей, бир джанына къараб турады. Джанын къыйнарча джукъ айтмагъан шой эдим да, нек халы бузугъанды, деб кѳлюме келеди. Сора тобукъларына салыб тургъан къолуну юсюн сылаб башлайма. Бир кесектен къолларыбыз, бир-бирине байланганча, айырылмай къаладыла. „Алай нек этдинг,“—деб Рая меннге хыны этеди! Мен анга джукъ айтхынчы, бир джаныбыздан къара мыйыкълары бла уллу санлы джаш чыгъыб къалады. Ол бизни къатыбызгъа джууукъ келиб:

— Былайда нек олтурасыз?—деб хыны сѳлешеди.

— Анда не ишинг барды?—дейме мен.

Джаш, джукъ да айтмай, Раягъа джити къараб:

— Танымай турама, сен кѳреме,—деб анга джууукъ кысылады.—Къачандан бери излеб айланама...

Рая, бир мадар эт да, муну кысда дегенча, андан джанлаб, меннге кысылады.

— Къора былайдан, не ишинг барды Раяда!—дейме.

— Къалай не ишинг барды? Бу мени юй бийчемди, къорарыкъ сенсе,—деб, ол Раяны бир къолундан тутуб, кесине тартады.

— Сени бла барлыкъ тюлме, мен Сеитни сюеме,—деб джыламсыраб сѳлешеди. Алай а джаш къолун джибермейди. Бу кѳзюучюкде Рая бла мени къолларыбыз бир-биринден айырыладыла.

— Раяны сеннге берлик тюлме,—дейме мен. Сора, аны бла туюшюр акъылда, секириб ѳрге турама. Не келсин, алайгъа дагъыда эки эркиши табылыб, хар бири, Рая мени юй бийчемди деб бирер джары тартыб тебрeй-

диле. Мен да не этерге билмей тургъанлай, бары да къызыны къоюб, арлакъ джанлаб, бир-бирин туйюб башлайдыла. Рая чабыб мени къатыма келиб, „энди къачайыкъ“ деб шыбырдайды. Биз чегетни ичине къачханлай, неге эсе да абыныб, джыгъылыб, илгениб уяндым...

Андан сора джукъалаймадым...

Танг да тюгел атхынчы ёрге турдум. Ишге келгенимде, кечени кече узуну таш ташыб тургъанча бир арыгъанлыкъны сездим. Редактор чакъырды. „Бетинг аманды, ауругъанынгмы барды?“ —деб сорду да, саулугъуму иги болгъанын айтханымда, республиканы кыйыры сюремде бир элге командировкагъа барыргъа керекди деди. Тюнене ичиб кългъан эди да, Рая не эте тургъанын билирге излесем да, автобус кетерге кёб кълмагъан эди да, амадым болмайды.

Эки кюнню командировкада айланыб, шахаргъа джыйылдым. Рая экинчи сменада ишлерге кереклисин биле эдим. Алай а мен юсюю-башымы джуууб, бир кесек солургъа, ол да келир деген умут бла, кесимде ачхыч бла эшикни ачыб, юйге киргенимде, Рая, орундукъгъа сыртындан тюшюб, газет окъуй тура эди.

— Къайдаса?—деб, секириб туруб, бойнумдан къаты къучакълады.

— Командировкада эдим,—дедим мен.

— Аллай командировка боламыды сора, къайры кетгенинги, къалай кетгенинги айтмай... Мен да дунияны аман джорасын этиб...

— Эсимде болмагъанлай ийдиле да, сеннге да билдиралмай кетдим,—деб чачын сылады. Къайда кълды деб сагъыш этгени, тамам мени адамымча сёлешгени джюрегиме джарагъан эди.

— Сен а ишге нек бармагъанса?

— Кесим да билмейме,—деди ол. Сора столну къатында шиндикге олтурду да, меннге да экинчи шиндикни кёргюздю.—Болалмадым ол иш бла...

— Алай дегенинг?
— Асыры кыйынды...
— Да сенича кызла кыалай ишлейле да, сора?
— Юреннген болурла... Мен а юренирден умут юзгенме. Башха джерде иш излейим деб турама...
— Тюнене джарашыб, бююн кетген айыбды. Бир да кыуруса эки-юч айны ишле да, андан сора кёре барырбыз.

— Аллаай бирни чыдаяллыкъ тюлме, — деди Рая. — Сен керти да мени сюе эсенг, бир амал эт. Танышынг, тенгинг кёбдю шахарда. Бир тынч иш таб. Мени кыйналырымы излемейсе да?

— Сени кыйналырынгы?... Андан эсе кесим кыйналыргъа разыма, — дедим мен. Не этиб да биягъы ишге джарашдыралсам деб ол эди муратым. Бу джол чот бир онгуна айланса, алгъынча этмей, ишлеген джерине да барыб кыарарем, бираз кёз-кыулакъ болуб, кёл эте турурем. Бусагъатда кыйын эсе да, бара-барса, юренир. Бир ишден чыгъыб, экинчи ишни излей тебресе уа, энтда болмагъан джерге тюшер деб кыоркыа эдим. Бу халиси, иши бла да шахарда аты айтылыб тургъан коллективлени бири эди. — Энди былай этейик, — дедим. — Мен тамбланы башлаб сеннге иш излейим. Аны табхынчы былайдан чыкыма...

— Да кыачан табарса да?
— Билмейме. Бир амал этерме.
— Сау бол, алай айтырынгы биле эдим, — деди бираз джарыб. — Энди иш неведи десенг, бююн бла юч кюнню заводха бармай кыалама. Тамбла ишге чыкыгъанлыкыгъа, урушургъа боллукъдула.

Керти да алай эди. Рая айтмаса, ол мени эсиме келтик тюл эди. Не мадар этерге билмей, сагъышха кирдим. Азрет эсиме тюшдю. Ол болса...

— Врачланы биринден бюллетень алалсакъ... — деб сагъышымы бёлдю Рая.

Мен аякъ юсюме миннгенли, кесим билиб, не адамны

алдамагъанма, неда быллай иште терс джол бла мадар
излемегенме. Бусагъатда Раядан ол сёзлени эшитгеним
де, экинчи быллай затны эсине келтирмезча бир джууа
этерге да тебредим, сора джангыз андан башха ама
болмагъанын ангылаб, ёрге турдум. Бир врач танышым
бар эди. Насыб болуб, экинчи сменада ишлей эсе, мы
дан кеч этмей тюбейим деб, алай эди акъылым. Аны
Раягъа да айтыб, юйден чыкъдым.

Врач кесини кабинетинде эди. Арам-къарам этмей
бир къызгъа юч кюннге бюллетень керекди дедим. О
мени иги таныгъан джаш эди да, сейирсиниб, таб, сени
бош адамгъа сангай кёре эдим дегенча, бетиме сынаб
къарады. Сора мени уллу джунчугъанымы, уялгъанымы
кертиси да чыртда амалсыз болмасам, келмезлигими ан
гылады дейме, джукъ да айтмай, бир къагъытчыкъны
берди.

Мен да, сау бол деб, кабинетден чыкъдым. Костюм
ну кёкюрёк хурджунунда ол къагъыт, ауур затча, бир
джанына дженгиб, тюз атлатмагъанча кёрюне эди. Алай
болса да кесими джарыкъ этерге кюрешеме. Къагъытны
келтириб, Раяны столуна салдым.

— Алай дженгил къайтханынга, табмай келдинг деб
тура эдим,—деди ол.—Билемисе, биягъындан бери сагъыш
этиб, сени бла даулашхандан чыртда хайыр джокъду
деб, ол акъылда тохтагъанма.

— Алай дегенинги къалай ангылартъа боллукъду?

— Сен тюз, терс айта эсенг да, кесинги сёзюнге
адамны ийнандырыб къояса.—Сора мени къашларымы
сылады да:—Ач да болурса, букъулу джолла бла джю
рюгенсе да, бетингде да эки эли зыгъыр барды. Ванна
гъа суу къуюб, хазыр этиб турама. Джууун, бир джукъ
къаб да, джат да джукъла. Иги джашча, аланы барын да
кесинг эт, мени башым тюз тюрдю, бусагъатда огъунакт
джатама.

— Акъыл бла сен бирге джаратылгъансыз,—дедим.
Биягъында ачуланнганым да бир кесек кетерек болуб..

Мен джууунуб, Рая хазырлагъан хантладан кѣргюн-
чю джатар заман болгъан эди. Юйге чыгъыб, Раяны кѣз-
лерин ачыкъ кѣргенимде, сейирсиндим. Мен ол эртде
огъунакъ джукълагъан болур деб тура эдим.

— Асыры тансыкъдан, сен къатыма джатхынчы,
джукълаялмай турама,—деб ышарды ол. Мен да, арыб
тургъаным бла, аны сѣзлери джюрегиме джараб, чыракъ-
ны джукълатыб, орунга кирдим...

Экибизни да дженгил джукълар акъылыбыз болгъан-
лыкъгъа, юч кюнню тюбешмей тургъаныбыз себебли,
бир-бирибизге айтыллыкъ затла аслам табылыб, джукъу
къайры эсе да джанлады. Ариу джерлени, шахарланы
юсюнден сѣлеше келиб, Къара тенгизде тохдадыкъ. Мен
анда мындан алгъын юч джылны каникулланы заманын-
да солугъанымы айтдым.

— Мен да бурунгу джыл, бек алапат солугъан
эдим,—деди Рая.

— Путевка бламы баргъан эдинг?

— Хо, бирда! Мен путѣвка къайдан табарыкъ эдим,
артыкъсыз да бек джай кѣзюуде,—деди.—Хасан деб бир
киши элтген эди...

— Джууукъ джетген?

— Огъай, огъай, тюз таныш,—бу сѣзлени эшитгеним-
де, мени тѣппе туклерим ѳрге турдула. Рая уа, бир ала-
пат хапарны айтханча, бардырады:—Экибиз да бирге от-
пускагъа чыгъыб къалдыкъ да... Ол а бек халал адам
эди. Мен иги солур ючюн кѣб ачха да джойду...

— Къайда тура эдигиз?—деб сордум, андан джийир-
геннгенча, къабыргъа таба къысыла.

— Квартирде...

Адам керек кѣзюуде къурчдан къаты болады, от чы-
тамагъаннга чыдайды, деген сѣзлени тюзлюгюн бюгече
толу ангыладым. Кертиси бла да, Азретге айтханымча,
кесим ант этгенча, мен хар неге да тѣзюб, бу къызны
адам этерге, аны ючюн кюреширге керек эдим. Ма бу
зат, ичимде къазан къайнатса да, тѣз, чыда, ачыуунгу

бас деб тура эди. Ол себебден тишлерими къаты къыс-
дым. Рая ачыкъ айтмаса да, андан арысы ангылашынды.

Ол тенгиз джагъагъа юдегили адам бла баргъанды.
Бир къауумла харакет сатыб бариш этедиле деб айыб
этебиз, бу уа памысын сатханды. Бююннге дери да, та-
нышларым эдиле деб эки-юч джашны юсюнден хапар
айтханды. Бу киши уа джангы эди. Аны бла болумун да
толу билирге изледим.

— Да сора игими этген эдинг да?

— Джашлыкъ, телилик. Алай а, бир джаны бла, иги
джарыкъ джашаргъа, джер-суу кёрюрге ким да сюеди..

— Энди джукълайыкъ,—деб сёзюн бёлдюм. Алай
тохтамасам, мындан ары тёмей, ичимдегин тёгюб сире-
лирме деб кьоркъдум...

Экинчи кюнюнде кюн ортадан ингирге, редактордан
соруб, Раягъа къайтдым. Нек десенг, кесим элтиб завод-
ну арбазына иймесем, энтда ишге бармай къалыр, неда
юйден кетиб, киногъа затха къайтыр деб, кьоркъа эдим.

— Мен да алай анда бир тенгиме туберик эдим да,
бирге бара барайыкъ деб келгенме,—дедим анга.

Рая къуралыб тура кёре эдим, таб мени бла бирге
барлыгъына къууаныб, ашыгъыш тебреди. Аны заводха
ийиб, ызыма келгенимде, редакцияны аллында тапчан-
чыкъда бир тиширыу олтуруб тура эди. Ёрге туруб, ме-
ни таба атлагъанында, Рита болгъанын таныдым. Салам-
лашдыкъ. Не айланаса деб сордум.

— Сени сакълаем,—деди ол.

Мен, не айтырыкъды эке деб, бетине джити къара-
дым.

— Рая бла энтда тубешемисе?

— Хо, нек сордунг?..

— Соруб а нек сорма, ол къанчыкъны кьолунгда
туталлыкъ тюл эсенг, халкъны кесинге кюлдюрме,—деди,
иги ачыуланыб.—Мени юйюмю чачмасын. Талай кере
Володя бла тубегенин адамла кёргендиле.

— Сизни юйюгюз олсуз да чачыллыкъ болур, эшта,—

дедим мен, аны сёзлери кёлюме тийиб.—Рая уа орамда тюбөб кьалгъанында саламлашхан болур, ансы сени Водянгы кьатына да барлыкъ тюлдю.

— Мен ишексиз болмасам, сенигеми келлик эдим да?

— Ийнанмайма. Алай болса да, сен айтхандан ары, тюзюн билирге кюреширме,—деб, къысха бурулуб, редакциягъа кирдим...

Кюндюз кесим иште, ингирде да Рая заводда болуб, заманында юйге келиб тургъаныма Мироновна бек къууана эди. Ачыкъ сормагъанлыкъгъа, ол къыздан айырылгъанды деб тургъанын сезе эдим. Къалай да болсун, биринчи кёргенлей огъунакъ да кёл салмай, бусагъатха дери да Мироновна ол акъылда кьалгъанына сейирсинеме. Мени тюбешгениме огъай, Раяны бу шахарда джашагъанына даразы тюл эди. Бир-эки кере ёретин кириб чыкъгъанында да, кёз-къаш бермей ашыргъанды. Мен кимге да кёлю ачыкъ бу огъурлу адамны Раяны юсюнде алай этгенини чурумун билмей, сагъышлы болдум.

Арадан эки кюн озду. Телефон бла сёлешген болмаса, Рая бла тюбешмей эдим. Байрым кюн а, тансыкъдан чыртда чыдаялмагъанымда, иш бла чоту къалай эсе да, билирге излеб, кюнортагъа чыгъарыбыздан бир сагъатны алгъа кабинетден чыкъдым. Джолда бир джоппу гокка ханс да алыб, Раяны патарына келдим.

Билмейин тургъанлай, эшикни ачыб кириб сейирсиндирейим деб, кесимде ачхычны излеб, хурджунума узалдым. Алай а, ашыкъгъаным бла, кабинетни, столуму ачхычлары кьатыш ишлеген джеримде кьалгъан кёре эдим. Эшикни къакъдым. Киши джууаб бермеди. Юйде болмазмы деб, кирит орунга къарагъанымда, анда ачхычны учун эследим. Къаты джукълаб тура болур деген акъылда, талай кере къакъдым. Бир заманда Рая эшикни ачды. Аны юсюнде халатыны тюймелери да этилмеген эди. Къараб мени кёргенлей, бети акъ учхунча болду. Алай а, эсима джукъ да келмей, алгъынча, тири атлаб, юйге кирирге умут этдим. Не келсин, Рая:

— Тохта, бусагъатдан,—деб, мени да тышында кьоюб эшикни джабды да ичинден кирит салды.

Мен, не эсе да айтыргъа тебреб, сѣз табмай, ауузум ачылгъаны бла сюелиб къалдым. Не этерге билмей, кьолумда гокка ханс джоппуну джерге атыб, аны юсюне аякъларымы салдым да, эшикни плиткасына сыртымы тиреб, кѣзлерими къысдым. Налат болсун бу юйге да, бу бѣлмеге да, Раягъа да деб, экинчи къайтмазча кетиб къалыргъа тебретим. Алай а, ким бар эсе да (биреу болгъанына ишексиз эдим), кѣре кетейим деген акъыл хорлады мени.

Эшикни юсюн сакълаб, къатым бла адамла кими баш этажгъа ёрлей, кими да энишге тюше, бѣлек заман озду. Юйню ичине кирмей кетмезлик болгъандан ары, энтда эшикни къагъармедим деб тебрегенлей, ачхыч чыкырадады. Мен приталкыдан айырылгъаным бла эшикни ачылгъаны тенг болду. Рая бери чыгъыб, тышында сѣлеширге умут этди. Алай а аны бир джанына тюртюб, ичине кирдим. Ол да мени ызымдан атлады. Бѣлмеге, хант юйчюкге кѣз джетдирдим. Алада кишини да табмадым. тюрлениу да эслемедим. Рая уа, мени кѣлеккемча, къатымда атлайды. Кеси да „не болгъанды? Кимни излейсе? Нек ачыуланганса?“—деб сорады. Анга джукъ да айтмай, ызыма къысха бурулуб, гитче коридорчукгъа чыкъдым. Алайда джашырылыб тургъан Володяны эслемедим.

— Кеч, кеч аллах ючюн, айыблыма! Мен эшек болдум,—деб, бетиме да къараялмай, чыгъыб къачды. Аны ахыр сѣзлерин ол босагъадан атлагъандан сора эшитдим.

Мени башым тѣгерек айланыб, кѣзлерим къарангы этиб, джюреиме джетерге оноулагъанча болуб, коридорну къабыргъаларына сыртымы тиретим. Бир кесекден, эс джыйыб, кѣзлерими ачханымда, ич юйде сюелиб тура эдим. Ары къалай киргеними билмейме. Эшта, Рая кьолумдан тутуб элтген болур эди. Бусагъатда уа бойнумдан къучакълаб джылай тура эди. Ол болуб озгъан зат

даны магъанасын энди толу ангыладым. Мындан талай минутну алгъа башханы къучакълагъан къыз энди... Бу къылы сернекча джандырды. Раяны юсюмден айырыб, бир да аямай джаягъына тартдым. Ол, тентиреб, артына турду да, къычырыкъ этиб, джылаб, не эсе да кечмеклик тилеген сёзлени айта, мени къучакъларгъа чабды. Бу джол къатыракъ сермеген болур эдим, эки аягъы бирден тайгъанча, ёретинлей полгъа джыгъылды. Мен бу хадаус бёлмеден, джыланча эрши кёрюннген Раядан да дженгилирек къачыб, орамгъа чыгъар акъылда аллыма атлагъанлайыма, ол, джыгъылыб тургъанлай, эки аягъымдан къучакълаб,

— Не этерик эсенг да эт, къоюб а кетме,—деб тохтады.

Мен туракъладым.

— Сенден айырылгъандан эсе, джанымдан айырылсам игиди!

Рая аякъларыма джабышханды да къалгъанды. Бутларым къалтырагъанча этиб, къатымда шиндикге олтурдум. Рая, чегелеб, тобукъларымда бетин джашырыб джылайды.

— Болду джылагъанынг, тохтат,—дедим. Къачан да, сабий, уллу да болсун, джылагъанны джюрегим кёлтюрмей эди.—Сен керти да алай къыйналлыкъ болсанг, бу бецишликни этерик тюл эдинг.

— Кеч, тилеб да айтама, кеч бу джолну, мени атыб кетме...

— Огъай, аллай затны кечген адет джокъду.—Мен энди толу эс джыйыб, къычыргъан, урушхан да этмей, хар сёзюме сагъыш этиб айта эдим.—Аны бир эки да айтама...

— Мен сени сюеме, джанымдан да бек сюеме...

— Ала бош сёзлелле, суюмекликни керексиз джерге урма... Кесинг да бери тур да, шиндикге олтур...

— Огъай, сен меннге тюз джууаб бергинчи, турлукъ тюлме...

— Да, къаллай джууаб излейсе? Сен бердинг джууаб экибиз ючюн да...

— Бу джолну... — андан ары не айтыргъа билмей, мени юге киргенли джыламукъдан толу кёзлери бла биринчи кере бетиме къарады. Аны уялгъандан джерге кирирча болгъанын, ол юренигенича этсе да, бу ишине энди уллу ёкюннгенин, таб, мындан ары ёмюрде да аллай зат этмезин толу ангыладым. Не келсин, бетим, суймеклигим бла бу тукъум ойнагъаны себебли, мен аны кечаллыкъ тюлдөдүм. Алай болгъандан сора уа, ичимде къазан къайнагъан сагъатда, Раяны джыламукъларын кёрюб джюрегими къыйнамаз ючюн, дженгилирек кетерге керек эди.

— Энди, Рая, биз сабий тюлбюз, ангыларгъа керек биз, — дедим. — Мындан ары мени унут. Экибизни арабызда джукъ болургъа мадары джокъду. — Ёрге турдум. Ол да, сюелиб, бетин кёкюрегиме басды.

— Мен сенсиз джашаяллыкъ тюлме! — деб джылары тамагъына тыгъылыб шыбырдады.

Мени джюрегими бир джеринде бу насыбсыз тиширюгъа джазыкъсынмакълыкъ тууа башлады. Не десенг да, суйген адамынга бир кесек джюрегинг джумушай кёреме. Аны, кесими болумума да, аякъ тюбге тюшген суймеклигиме асыры къыйналгъандан кёзлериме джыламукъ урдула.

— Энди сен да не этгенинги кёзюнге кёргюз, мен да бир эс джыяйым, дагъыда бир сёлеширбиз, — дедим.

— Сен башынгы алыб кетерге айтаса, — деди Рая, — келирге сёз бере эсенг...

— Огъай, башха адамны аягъы тийген юге, ол джатхан оруннга... — андан ары не айтыргъа билмей, бир кесекни тохтадым да: — Экибизни да ишге барыр заманыбыз джетеди, — дедим. — Тамбла, бирсиюн да бошбуз, къайда болса да бир тюбербиз, — деб мен, ызымдан ким эсе да къуугъанча, юйден къачыб чыккъым...

„Ичги къайгъынгы, сагъышынгы чачады, ариу, не уллу къыйынлыгъынг болса да, унутдурады“ деген сёзге

эсеме тюшдюле. Ким биледи, меннге да бир джараса уа, деб сол джаныма бурулдум. Алайда чагъыр, аракъы сатхан джерчик бар эди. Анда хазна олтура да турмай, пчиб джанларгъа таб эди. Аны босагъасындан атлагъанлай огъунакъ бир мюйюшюнде гитче столчукъну тегерегинде тартыб джаншай тургъан ючеуленнге кезюм илинди. Эшикден кирген джерде биреу да иче тура эди. Мен да, чагъыр шышаны алыб, ол джангыз адамны къатына столгъа олтурдум. Эки кере стаканнга къуюб, бир-бири ызындан тогъудум. Къалай да болсун, ачыу, татыу да танымадым. Ол туурамда олтуруб тургъан адам меннге джити къараб туруб:

— Туура бу тиширыула неге джетдирмедиле,—деди.—Халынгдан таныб турама, сени да, менича, къатынынг къоюб кетген болур, эшта...

Джукъ да айтмай, шышаны къалгъан кесегин столда къоюб, эшикке чыкъдым. Бир кесек арлакъ барыб, къачан эсе да шахарда эм уллугъа саналгъан, энди уа сабийле бла къартла барыб олтуруучу гитче паркчыкъгъа кирдим. Адамы болмагъан тапчанчыкъгъа олтуруб, папирос къабындырдым. Эшта, ичгини кючю алкъын башыма джетген болмаз эди, эсим орнунда эди.

Тиширыула ары-бери озадыла. Алагъа джийиргениб къарайма.

„Шо, Рая ол затны этгенден сора, башхалагъа не ышаныу барды?“ Терекни салкъынында олтурсам да, джюрекни кюйдюрген бу зат санларымы бирден къыздырыб, суугъа кириб чыкъгъанча, терлеген эдим. Чагъыр ишин башлай тебреб, таб, хауа да джетишмегенча болдум. Ёмюрюнде биринчи кере тиширыугъа тюбеген, суймекликни джангы сынагъан адамгъа бу ачыу дуняны эрши кёргюзген эди. Суймеклик! Мен кесиме ол сезимден джетген юлюшюмю бошагъаннга санайма. Ариу, алай тюл эсе да, алай этерге керекди. Раяны ёмюрлюкге унутургъа, экинчи тиширыуну суймезге, ышанмазгъа,—ол бузулмазлыкъ антды...

Тохта, ашыкъма, джюрегинги бас. Быллай ише дженгиллик джарамайды. Раяны алгъыннгы эри келиб кетген сагъатны эсинге тюшюрчю. Андан тюз хапарны билгенден сора Азрет бла тапчанчыкъда олтургъанынг эсингдемиди? Эсингде эсе, аны бла къалай даулашханынгы да унутхан болмазса? Ол бу тиширыуну адам болурдан озгъанын айтханында, кесинги джюгеннге ура эдинг да, энди быллай тюрлюле нек этесе? Раяны джолгъа салмай къоймам деб, сен ант этгенли алай кѣб болмайды да, энди сѣзюнгю ауузунга нек ашадынг? Огъесе, сен да къыйналмай, онтѣрт-онбеш джылындан бери кеси суйгенча эркин, тентиреб айланган адам кеси алтына „мѣлек“ болуб къаллыкъды, дебми тура эдинг? Алай эсе, уллу джангылгъанса. Огъесе къыйын тиерин да, тыйгъычланы хорлаялмазлыгъынгы да, Раяны тюз адам эталмазлыгъынгы да биле тургъанлай, Азретге да, кесинге да джигитлигинги кѣргюземи тура эдинг? Алай эсе, сени не адамлыгъынг, не сѣзюнг, не башынг барды?

Къалай алай болду эсе да, Раяны бузукълукъну, бе-дишликни, осал халини къолундан сыйырыгъа ант этгенсе. Кеси джыгылгъан джыламаз, дейдиле. Алай эт деб сеннге киши да айтмагъанды. Сора джюрегинге сабырлыкъ сал, тѣз, ойлаш. Бу ишни юсюнде сеннге болушлукъ этерик, акъыл юретирнк, оноу этерик адам джокъду. Ол огъай, биреуге ичими кюйдюрген затланы айтсам, бу къыйналгъаныма бир кесек себеб болур эди, деб сагъыш этсем да, бусагъатда аллай адам кѣрмейме. Не энчи сѣзюмю да Азретге айта эдим да, аны оноун терсге санаб, ол джол ауузуна ургъанча этгенме да, энди болумну айтыргъа бетим джетишмейди.

Сюймеклик бла къайгъы дуняда кесим къалдым эсе, бир мадар, тюз оноу этерге кепекди. Къаллай мадар, къаллай оноуу? Аны уа билмейме. Мыйымы, джюрегими арыгъанлары бир кесек кетсе, сагъыш этерге тынчыракъ боллукъ эди...

Ингир болуб, хар ким ишден чачыла тебреген эди-де. Негерлеримден киши кёрсе, айыбды деб, ёрге турдум. Башым да бир кесек тегерек айланганы себебли, гаша джолла бла юйге айландым...

Шабат кюн. Мироновнаны кёгет тереклериин тюбюнде ктырдышда олтуруб, китаб октургъа кюреше тургъанлайыма, барата кыагылды.

Чыкыгъанымда, Рая сюелиб тура эди. Орамда адамла аслам джюрюгенин да кзулакыгъа алмай, мен эс да джыйгынынчы, бойнумдан кзучакылады. Ол ичиб тура эди. Мироновна юйде эди да, аны былай кёрсе, экибизни да сюрюб кыысдар деб кюркзуб, Раягъа дунияны ариуун айтыб, алайдан джанлатдым. Не этиб да кесини юйюне джыяргъа керек эди. Алай а тентирей тургъан адамны кыалай элтириксе? Кеси да иги кесек джолду.

Шахарда джашла, кзызла бир-бири кзолтукыларын-дан кириб да джюрюучендиле. Ала асламысына не тенгле, неда бир-бирине джууукъ адамла боладыла. Бизге да кёрген алай айтыр да кзояр деген умутда, Раяны кзолтугъундан кириб, сенден аламат адам джокъду, кесинги да бек сюеме деб, кёлюн баса, юйюне алыб бардым. Орундукыгъа джатдыргъанлай огъунакы да, джукылады ол.

Мен, не этерге да билмей, бир кесекни сирелдим да, энтда тюбөб, иги сёлешмесем, чот табсыз боллугъун билиб, „тамбла ингир ала кинотеатрыны аллына кел“, деб кыагытчыкы джазыб, ашыгыш юйден чыкыдым.

„Былайтын барама да, арбам ауады, алайтын барама да, къан джауады“ дегенлей, бир тюрлю болумгъа тюшдюм. Болмагъанында, Азретге тюберге изледим, не келсин, ол кюн кыайда эсе да тас эди. Энди кыалай этеме да?! Мындан ары, орамда тюбөсем, саламлашхандан башха, Раяны кзатына барлыкы тюлме. Аны тюз адам этерге кзолумдан келмезлигин билгенме. Кертиди, суюмеклик дженгил джетгенликге, дженгил кетиб кыалмайды. Бу джол мени бетим бла ойнагъанына да кыарамай, энтда

суюме. Раяны унутхан тынч тюлдю. Таб, ёмюрде да унутурукъ болмам. Алай а, ол не айтса да, ийшаналлыкъ тюлме, ариу, аны юйюнде олтурсам да, джюрегим аны кертилигине ишекли болгъанлай турлукъду. Алай бла, бир юй болгъанны къой, тюз тюбешсек да, къууанчын-дан къайгъысы аслам боллукъду. Алай эсе уа, кёз къарангы этиб, ёмюрлюкге айырылыб къалыргъа керекди. Бир айны, хо джылны огъунакъ бек кыйналыб айланайым, артда джюрекни джарасы эсги болур. Бу акъыл эки кюнден бери бегиб бошагъанды. Экинчи джаны бла къарасанг а, алай этерге мадар болмайды. Анга шагъат Раяны тюненеги болумуду. Хо, юйю къурусун, айырылгъандан сора башын суугъа огъунакъ атыб кетсин, деб къоярмедим? Алай а мен ангылаугъа кёре, аны бла да чот боллукъ тюлдю. Ол мени сюйгенине ишегим джокъду. Алайды да, эсирген сагъатда юйге келиб турлукъду. Редакциягъа кириб келмезин да къайдан билейим. Алай болгъандан эсе, ёлгениме разыма, бир да къуруса да, аны айыбы джокъду. Бу иги коллективни, шахарны къоюб башха джары да къалай кетейим...

Бу сагъышланы эте, паркда айлана туруб, кесим да сезмегенлей, кинотеатрны къатына келиб къалдым. Рая арлакъда сюелиб тура эди. Юсюнде санларына ариу джарашуучу къара чепкени, башында мен алгъын кёрмеген къара дарий косынкасы. Эшта, кёб джылагъан болур эди, эки кёзю кёюб, къызарыб тура эдиле. Мен къатына бардым. Ол, къарамын джерге тиреб тургъан болмаса, бетиме къараялмады.

— Мени ёлген сюймеклигими къарасын кийгенлигинг болур,— дедим саламлашыр орнуна.— Арлакъ джанлайыкъ.

Келе-къала эсе да, анга да къарамай, къысха бурулуб, эски паркчыкъ таба айландым. Сёлешмей эдик. Аны къайры къарагъанын билмейме, мен, аллымда бир уллу чунгур болгъанча, кёзлерими джолдан алмай келеме. Быллай кёзюуде нени юсюнден сёлешириксе, къалай сёз башларыкъса? Лермонтовну „Айырылгъан бизге бек

кыйын болду, тубешну а андан да бек кыйын боллукъду“ деген тизгинлери эсима тюшдюле. Тюз ол кезюуде Рая, ызымдан джетиб, кюлтугъумдан кирди. Мен, билегиме ийне чанчылгъанча болуб, кюлуму ычхындырдым. Бетине кезюм джетгенинде, бу юч кюнде акъсылдым болгъан джаякъларын джыламукъла джуууб баргъанын кердюм.

— Косынканы не этдинг?—деб сордум.

— Батмакъга атдым... Сени сезюнгден сора,—деди Рая.—Сюймеклик ёлмегенди, ёллюк да тюлдю!..

Паркга кириб скамейкага олтурдукъ. Бизни болумбузга кыйналгъанча, кекню кюргъашын булутла джабхан эдиле. Олтурабыз. Ауузун ачыб сез айтхан адам джокъду. Ол белюнмей джылайды, мен бир-бири ызындан папирос ктабындырама.

— Джылагъанны кюй,—дедим, болмагъанында.—Сени джыламугъунга ийнанмаймы, мындан ары уа чыртда ийнанныкъ тюлме. Алай бла уа, кесинг сагъыш эт, биз...

— Сен ийнанырча, этерме, анга ишексиз бол. Бу джол, ахыр кере кеч деб тилейме...

— Аллай зат кечилмейди.

— ...алай болса да, кеч. Ёмюрюм сенден кечмеклик тилегенлей барырма, сен айтхандан да чыкъмам...

— Ий, къалай кюлунгдан келди ол ишни этерге?—деб сордум бир кесекден.

— Тилейме, ийнан, кесим да билмейме.

— Менден эрикген болур эдинг...

— Огъай, ёмюрге да эригирик тюлме...

— Ол аман джаш тюлдю, анга бар, мен да башыма бош болайым...

— Меннге ол керек тюлдю, сен керексе,—деб энтда джангыдан тыхсыб башлады да, имбашыма башын салды. Мен, ачуланыб тургъаным бла, ауузума келгенни куюоб сирелдим. Ол, джылагъанын белмегенлей, мени атма, деб тилеген болмаса, кесин айыбсыз этиб, педа джакълаб бир сез да айтмады.

Джангур джауа башлады. Андан къоркъуб, хар ким джанлаб кетиб, паркда экибизден сора адам кёрюнмей эди. Джибиригибизни сезгеникде, арлакъда уллу терекни тюбуне барыб кысылдыкъ. Ол, сол джанымда сюелиб, имбашыма джаягъын тиреб тура эди. Мен аны чиркитмедим. Таб, алай этгенин онгсунганча огъунакъ болдум дейме. Бу тиширыугъа сюймеклигим энтда джюрегимде джашагъанын олсагъатда артыкъ да сездим. Алай болгъанлыкъгъа уа...

— Ариу, бу затынгы кечерик эсем да, бизни алгъынча бирге айландырмазлыкъ чырмаула дагъыда бардыла,— дедим.— Володя сени патарынга киргенин арбазда адамла, хоншула эсlegenдиле. Энди мени биргенге кёрселе, не айтырла? Не уа сени Володянг экибизни тенглерине кёргюзюб, хапар айтыб, бу джаш тели кёреме, деб кюлселе, ол меннге ёлген кибики. Мен да алай сыйсыз болургъа сюймейме. Сен бу затланы да унутма...

— Къайтарыб да айтама, сени сёзлеринг бары да тюздюле,— деди Рая.— Алай а энди уялтмам, сен айтхандан чыкъмам. Биз тюбеше тебрегенли бир къауум халилерим иги джанына тюзелгенлерин кесим да сеземе. Сен билмегенликге, пачка папирос бир кюннге джетмей эди алгъын. Энди уа, кёресе... Аракъыны да унута барама, тюнене алайсыз сеннге баралмазлыгъымы билиб, амалсыздан ичген эдим. Мен да кеси аллыма джетмегенме бу кюнлеге.

— Энди меннге не эт дейсе?

— Сенден айырылсам, энтда алгъынча ...—ол кёзлерин сюртдю да:—Къалай ангыламайса, болуш дейме. Мен да аякъ юсюне бир сюелсем, ариу андан сора атыб кетерик эсенг да... Сора мен сени бек сюеме...

Бу кёзюуде таякъ джангур озуб, кёк бираз ачылгъан эди. Аяз чайкъагъаны сайын юсюбюзге терекден тамчыла тама эдиле. Ол да, джууаб излеб, бетиме дженгил-дженгил къарай, мен да, анга не айтыргъа билмей, тынгылау-

ну басыб, паркдан чыкъдыкъ. Узакъ бармай, автобуста тохтаучу джерге джетдик.

— Толу ийнанмасам да, бир кесек ойлашхан болурса деб кѣлюме келеди,—дедим.—Мен да бир сагъыш этейим. Тамбла эртденги сменагъа барлыкъ шойса да, кюнортадан ингирге телефон бла сѣлеширсе.

Автобус келиб къалды. Рая, алайда талай адам болгъанына да къарамай, джаягъымдан уппа этди да, автобуса минди. Мен да, бир кесек сюелиб, юй таба айландым. Къайгъыла асыры кѣбден, кѣзге кѣрюнмеген ауурлукълары бла башымы басыб, несин эсе да тас этгенча, тротуардан къарамымы алмай келе тургъанлай, джюрегим бир затны сезгенча болуб, башымы кѣлтюрдюм. Володя аллыма келе тура эди. Ол да мени эследи. Ким биледи, аны да болур эди бир къайгъысы, джууукъ джетгинчи эс бѣлмеген эди, Тюзю, анга дерт тутхан джерим джокъ эди. Сагъыш этиб къарасанг, айыб Раядады да. Володя уа мени джууугъум, тенгим болуб, бетими этери, сыйымы кѣрюнюм барды? Ол себебден танымагъанча этерме да озарма деб барама. Ол а болумгъа башха тюрлю къарай болур эди, терк огъунакъ бир джанына бурулуб, гитче орамчыкъгъа кириб, кѣзден ташайды.

„Огъай, алкъын уят, бет деген не болгъанын унутмагъан кѣреме,“—деген акъыл келди.

VII.

Джашлыкъ — суймекликни, шохлукъну кѣзюуюдю. Эшта, табигъат адамны алай этген болур, ол сагъатда къызла бла джашла бир-бирине тюбешиб, ингир салкъынла ушакъ эте айланыргъа, киногъа, тойгъа барыргъа ёч боладыла. Аланы бир къаууму суйгенле боладыла, къалгъанлары иги танышла, бир тийреде ёсген къызла бла джашладыла. Киши билмеген затны айтама деб джаза

тургъанлыгъым тюлдю бу тизгинлени. Алай а мен ангыламагъан да бир болум барды. Анга кечерни аллы бла энтда бир къат эсигизге салама. Шахарда бир къауум джашла бла кызла, таб, адам ортасы болгъанла да, бир-бирлерине тюбегенлей, адам эслейди деб, къоркъуб, ташаракъ джерге джанлайдыла. Джюрюген хапаргъа кере, ала экиси да алай этерге излемейдиле. Не эркиши бу тиширыу бла кёрюнюрге тартынады, неда тиширыу, бу эркиши бла тюберге огъайы болмагъанлыкъгъа, къарагъан халкъ айыб этер деб къоркъады. Ким биледи, „биреуню джугъун урлагъанча“, алай джашырылыб айланнганларына дагъыда къаллай сылтаула болгъанын. Мен а кесими шахарымда институтда кыз тенглерим бла джюрюге, Рая бла тюбешгенли бери да аны бла кёрюнюрге кишиден да тартынмагъанма. Бююн а Раяны алыб адам аз кёрюннген гитче орамгъа айланнганымда, ол, сейирсиниб, бетиме къарады. Алай а айтханы, соргъаны болмады. Шахарны кыйыр скреминде орналгъан бу орамчыкъда анда-мында бир чыракъ джана эди. Биз кимни эсе да баратасыны джанында гитче тапчанчыкъгъа олтурдукъ.

Ичимде бёрюле улусала да, кесими джарыкъ этерге кюреше эдим. Ол да, керти да чот онгуна айланыргъа тебреди деб къууанчы ичине сыйынмайды. Джангыз арабызда болумдан башха биз селешмеген зат къалмады. Аны башлагъан а кыйын эди. Мени сартыннга, амал болса, энтда эсеме тюшюрюб джанымы кыйынамазгъа разыма. Кече сагъат ондан атлай, адам кёреди деб тартына, терек тюбеге кысыла, Раяны юйуне дери ашырдым. Мен тюгел арбазгъа да джетгинчи кетер акъылда эдим, алай а болмады. Джылаб, тилеб, къолумдан тартыб да кюрешиб, юйню аллына элтди. Алайда уа, адамла эслейдиле деб, кесим огъунакъ подъезде ташайдым. Мен бу бёлмени эшигинден тюрге киргенча атладым. Алгъын аны ичинде хар зат да кёзюе алаMAT, сейирлик кёрюне эдиле, бусагъатда уа аланы

хар к'айсысындан джыланны башы к'араб тург'анча эди.

Мени джюрегимде болумну Рая да сизди дейме, к'ылымы, эсими башха джары бурур ючюн кюрешеди. Кесим да аны излейме, не келсин, болмайды. Бир кесекден ол кофе к'айнатыб келтирди. Биз аны ичиб бошарг'а, бираз с'елеширге саг'ат онекиге джууук'лашды. Бу озг'ан к'ыйын кюнлени к'айг'ылары, джуг'усуз кечеле мени бек арытхан эдиле. Автобус джюргени да тохтаг'аны себебли, сахарны бир к'ыйырына джаяу барг'ан ауур тиерик эди. Заманында кетиб к'алмай, юйге нек кирдим, энди к'алай этейим, деб кеси кесиме уруша тург'анлай:

— Мен ишге эртде кетерикме, сен да арыг'анча к'ерюнесе,—деди Рая. Сора, мен да джук' айтхынчы, орунну джарашдырыб, чырак'ны джук'латды. Джатар к'айг'ым болмаг'анын сезгенинде:—Мени джашау джолум башхаланык'ындан аман да, айыблы да болг'анды,—деди к'атымда сюелиб.—„Нек“ деб сорг'аннга тюз джууаб бераллык' тюлме, таб, аны к'озг'аб айланырг'а керек да болмаз. Ийнан, хар неден да эригиб бошаг'анма, джашаууму да баг'алатмайма. Алай а сени к'ерюб турур ючюн джашарг'а излейме.—Ол, мындан ары джук' айталмай, джылаб, кийимлери бла орунга ауду.

Мен тешилиб джатхынчы джыламуг'у бла джастык'ны джибитиб тура эди да, аны бириси джанын айландырыб башымы салдым. Рая, к'елюн басыб, бир к'олу бла бойнумдан к'учак'лаб, тюшде к'ере болурма, уяныб к'алмайым дегенча, к'ымсыз болду. Тюз ол к'езюуде Володяны башы да бу джастык'г'а тийгени эсиме тюшюб, ийне чанчылг'анча, секириб ёрге турдум. Рая да орундук'г'а олтурду.

— Джюрегими к'ыйнама, мен сени аямадым эсем да, сен эркишисе, мени бир кесек ая,—деди ол.

— Мен ог'аймы дейме, унутуб к'оялсам,—деб, шиндикге олтуруб, папирос к'абындырдым.—Кеч, Рая, алай

а мен сени юйюнгде джукълаяллыкъ тюлме,—деб, кетер акъылда кийиндим.

— Да къачаннга джетериксе юйюнге?

— Бир тенгиме-затха къайтырма да кече къалырма бу орундукъда джатайма...

Рая мени болумуму бу джол дженгил ангылады. Ол туруб, туфлилерин кие тебреди.

— Сен а не этесе?—деб сордум.

— Сени бла барама...

— Аллай баргъан боламыды...

— Болады. Былайлада тенгинг джокъду. Юйюнге джетеринге да ишеклиме. Не кече тангнга дери орамла да айланлыкъса, неда бир джерде олтуруб турлукъса...

— Мени къайгъымы этме да, джат да тынчай. Танг аласы бла ише кетеринги унутма...

— Хата джокъду, бир кечени джукъламагъанлыгъыма, чыдарма,—деди Рая.—Сора шахарда кесинг джангыз айларынгы да суймейме...

— Сен биргеме болсанг а, юйю къуругъа эди, биреу къатыма келмесе!

Биз юйден чыгъыб орамны бирси джанында терекленни тюбюнде табчанчыкъгъа олтурдукъ...

Танг атыб, адамла джюрюб башлагъанларында, Рая ишегге къуралыргъа юйюне кетди. Мен да, бара тургъанлай къалкъый, парк таба айландым. Анда кёл бар эди да, джууунсам, бир кесек адамгъа ушарма деб, акъылым алай эди...

Кафеде бир кефир шышаны да ичиб, редакциягъа келе тургъанлай, Володяны къатынына тюбедим. Ариу, мени сакълаб тургъан эсе да, билмейме. Аны кёрмегенча этиб, озуб кетер умут этдим, алай а ол аллымы тыйды да:

— Володя мени къоюб кетгенди,—деди.

— Мен не этейим да?

— Не Раяны алырма, не кесими ёлтюрюрге деб айланады...

— Ол кьой эсенг, сен кесинги ёлтюрсенг да, огъайым джокъду,—деб, аны да орамны арасында кьоюб кетдим. Коридорда билдириуле джабышдырылыучу джерде бюгюн ишден сора партия джыйылыу боллукъду деген кьагъытчыкьны да окъуб, кабинетге кирдим. Анда джангыз Азрет олтуруб, нени эсе да джазыб кюреше эди.

— Кёзлеринг, кьутургъан итни кёзлерица, нек кьызаргъандыла?—деди ол, мени саламыма джууаб да бермей.—Бетинг да, кьабырдан туруб келгенча...

— Аны кьой да, алтынгда ишинги эт...

— Къалай кьояса, сени джашауунг халкьгъа керекди, мен да халкьны атындан сёлешеме...

— Сора халкь бла сени арангда не барды да?

— Не барды деген неди? Мен да аны адамыма да, сора...

— Сен адам тюлсе, хайыуанса...

— Сау бол, алай а сени солургъа курортха иймей эсем, скелетинг къалгъанды да, джел урса, аууб къалыргъа боллукьса.

— Бошадынгмы айтырынгы?

— Огъай. Алкьын сени редактор чакьыргъанын айтмагъанма...

— Нек излей эди да?..

— Да, нек излегенин билмеймисе да, букъунгу кьагъарыкь болур.

Азрет дагъыда бир затланы айта къалды, мен редакторну кабинетине кетдим. Ол тюнене берген статьямы кьолума тутдурду да:

— Джангыдан джаз, бу болумда газетге бериллик тюлдю,—деди.

Мен, статьямы алыб, ызыма кетдим. Кече тангинга дери кирпич кьысмагъаным, абзыраб тургъан кёзуюумде ол кьатынга тюбегеним, статьямы джараусузгъа чыгъаргъанлары мени халымы артыкь да буздула. Алай бла уа, статьяны джангыдан джарашдыргъан огъай, информация да джазалмазлыгьымы сездим. Болса да, джукь

этмей олтурургъа нёгерлеримден тартыныб, элледен келген письмоланы окъуй тебредим. Аягъы къалай боллукъ эсе да, бюгюннге кюн табсыз башланган эди...

Айтылгъан кёзюуде партия джыйылыу башланды. Анда газетде баргъан материалла къалай джазылгъанларыны юсюнден сёз бара эди. Редактор кеси доклад этди. Ол, кемликлени айта келиб, меннге да джетди.

— Бу арт кёзюуде Сеит ишге сууукъ къарайды,— деди.—Мындан алда эки затын газетге чыгъарыргъа тыйыншы кёрмей, къайтаргъан эдик. Бюгюн да бирине жангыдан къара деб бергенме. Аны джазгъан очерклер, статьялары, таб, фельетонлары да, къол тиймегенлей, газетге чыгъыб туруучусу эсибиздеди. Энди не болду да мынга? Огъесе бёлюмге тамада этгеникде, керти да аламатма деб, материаллагъа ат юсюнден къараймы тебреди? Айгъа джууукъ болады, бу бёлюмде джазылгъан затланы бири да номерде „эм игиге“ саналмай тургъанлы...—дагъыда бу халда талай ишими сёкдю. Ол докладдын бошагъанында: „Хы, энди мени атым сагъыныллыкъ болмаз“,—деб тура эдим да, аны ызындан сёлешген промышленность бёлюмню къуллукъчусу Магомет:

— Мен бёлюмню иши бу арт кёзюуде осал баргъанына сейирсинмейме,— деди.—Нек деб сорлукъ болурсуз, джууаб этейим. Аны тамадасы барыбыз да сыйын кёрген Сеит терс джолгъа атлай тебрегенди. Ма мындан алда, асыры эсиргенден аякълары чала, сахарда айлана эди. Ол бир кюн ингир ала уа къайсы эсе да бир озгъунну, къолтугъундан кириб да къалмай, белинден къучакълаб баргъанын эследим. Къайдам, къалай ангылатайым. Къысхасы, бизни Сеит аны кёлтюрюб баргъанча элте эди. Эшта, кесини да къулакъ оту болур эди, мен къаты бла озгъанымда да, эслементи. Была бары да Сеитге болуб да къалмай, барыбызгъа да айыблы затладыла.

Алгъын хар ким Магометни сёзюне сейирсиниб, сора, керти дамы алайды дегенча, меннге къарадыла. Сёлешрик адам да чыкъмады. Мен а, джерге кирирча болуб,

баш энишге къараб турама. Джыйылыуда тамадалыкъ этген Азрет эди. Ол кесини эркинлиги бла хайырлана, кишиден да сормай, ёрге туруб, гигче трибуначыкны къатына келди.

— Магомет,—деди ол.—Сен бир-бирде сэгъыш этмей сёлешиучюнгю барыбыз да билебиз, алай а, мени сартыннга, толу хапарынг да болмагъан зат бла бир тенгинги юсюне кирни кюрериксе деб а эсимде джокъ эди. Абдул ичиб баргъанын кёрдюм десенг, барыбыз да ийнанныкъ эдик, неда Азрет бир тиширыуну белинден тутханын эследим десенг да, терс айтаса деб киши аузунга чабмаз эди. Сеитге ол айыбланы айтыб, бизни ийнандыраллыкъ тюлсе. Артыкъсыз да бек мени. Нек десенг, ол сен айтхан затла кёз аллымда болгъандыла. Сеит „эсириб“ баргъан кюн эяден мени бир тенгим келген эди да, ючюбюз да бизде олтуруб, талай шыша сыра ичдик. Не джашыруу, Сеитден къалгъанла джюзюшер грамм аракъы да уртладыкъ. Ол а, кесигиз билгенден, аракъыны аузуна салмайды. Бир бутылка сырадан эсирген адет бар эсе, Магомет айтхан тюздю. Ол „кёлтюрюб“ элтгенини юсюнден да айтайым. Шабат кюн ингирде шахаргъа чыкъдыкъ. Джолну джанында столбагъа сыртын тиреб, кёлу бла да джюрегинден тутуб, бир къыз сюелиб тура эди. Биз бетин аман кёрюб, аны къатына барыб, не болгъанды деб сордукъ. Ол джюреги аман этгенин айтды. „Дженгил болушлукъну“ чакъырайыкъ дедик. Къыз унамады, заманыгъыз бар эсе, юйге ашырыгъыз деб тиледи. Мени джумушха ийген эдиле да, ол ишни Сеит тындырды...

Азрет сёзню аягъында Магометге иги огъунакъ къа-тылды. Мени бу арт кёзюде бир аз „аурукъсунуб“ тургъанымы чертди. Материалланы къарыусуз болгъанларыны себеби да андан чыкъгъанын билдирди. Мен Азретни „таурухуна“ асыры сейирсингенден, эс джыялмай туруб, ол сёзюн бошагъанлай, айыбны бойнума алып акъылда, сёлеширге эркинлик тилей, кёлуму кёлтю-

дум. Азрет мен тюзюн айтырымы ишексиз да билген болур эди:

— Къой, сен энтда эсириб тура эсенг а, болгъанны къатышдырыб сирелирсе,—деб къолун силкди. Азрет былайда да муратына джетди. Залдагъыла аны сёзюне кюлдюле. „Сени юсюнгден сёлешиннгени боллукъду... Мындан къб заманны алма!“—деген тауушла къулагъыма келдиле...

VIII.

Халисинде, ишинде, кесин джюрютгенинде бир деб бир кемлиги болмагъан адамны табигъат алкъын джаратмагъанды. Чыртда телиден къалгъанланы, мени сартыннга, эки къауумгъа юлеширик эдим. Биринчиге халкъ сайлагъан, башхалагъа кёре уллу билимлери, ангылары, адамлыкълары болгъанланы, экинчи да—джашауда тюбей тургъан затланы алай терен ангылаб багъа салмагъанланы, къайдам, бюкюном бир озсун ансы, тамблагъа аллах айтхан болур, деген адамланы джазарыкъ эдим. Алай а талай айны бир-бирибизни танысакъ да, Раяны ол эки къауумну бирине да элталмай турама. Биринчи къауум бла аны арасы асыры узакъды, былайда сёз болмазгъа керекди. Экинчиге да сыйындыралмагъаным къыйнайды мени. Ол къауумгъа къошаргъа къб-къб болама, халисини аманлыгъына да къарамай. Бек тели да, бек акъылы да тюл эсе, мен бичгеннге кёре, ары джазылыргъа керекди. Не келсин, бир-бирде ол айтхан сёзле бу акъылымы терсге санатадыла.

— Билемисе,—деди ол къб болмай.—Мен алгъын тургъан джеримде бир юдеги бар эди да, ол киши бла къатыны он джылны бирге джашайдыла. Алагъа бек сейирсине эдим. Бир-биринден эрикмей анча джылны...

Мен, аны уллу джангылгъанын ангылатыр ючюн, бир гитчерек лекция окъудум. Тюзю да, бу арт кёзюуде аны бираз тюзетирмедим деген умутда, адамлыкъны, намысны, сыйны юсюнден къб сёлешеме. Ол огъай, бу Раягъа

хайыр келтирир деб умут этген китабларымы джыйыб келиб, терезе тюрлюне къалайма. Бош заманында аланы окъуй эди. Эртде, кеч болса да бу китабла анга бир сатыш этдирилсе, деб умут алайды. Ол кюн а, кесим ангылагъаннга кёре, тамам кёлюм бла, не билимими да салыб, сёлешдим да:

— Сора сен менден алай дженгил эригирикмисе?— деб сордум.

— Билмейме,—деб кёлюн айтды ол да. Не джашырыу, алгъын быллай тюрлю сёзлени айтса, ойнагъан этени, неда мени къозуй турады деб, эс бёлмей къоюучан эдим. Артда, кёлю бла айтханын толугъа билгенимден сора, кёчгенме анга акъыл юретирге. Ол кюн а, асыры оздурубму ийдим деб, сёзню башха джары бурур ючюн:

— Альбомунг, къайдам, кесинги суратларынг болурда, кёргозсенг а,—дедим. Ол, сёз да салмай, ёргё турду да, шифоньерни шкафларыны биринден улуу альбомну ачып, меннге берип, кеси кухнягъа кирди. Суратланы биринде Раяны къойнунда анга, бурнундан тюшгенча, бек ушагъан 2-3 джыллыкъ къызчыкъны кёрдюм.

— Бу сени къызчыгъынгмыды?—деб сордум, Рая къатыма келгенинде.

— Хо,—деди ол, джунчуяракъ болуб.—Джангыз бир затны айтмай тура эдим да, энди аны да билдинг...

— Джукъ джашырмалыгъа, деген эдинг да...

— Сени джюрегинг къыйналыр, къоюб кетерсе деб...

— Бусагъатда къайдады да?

— Анамда...

— Атасы уа кимди?..

— Да ким боллукъду, ол сен кёрген джаш.

— Сиз аллай бирни джашамагъансыз да бирге!

— Къалай джашамайбыз? Юч джылдан артыкъны бирге тургъанбыз...

Мен аны бла даулашмагъанлыкъгъа, бу джол да алдай тургъанын сездим. Эшта, эртде, кеч болса да, бу

тиширыу мени шашдырлыкъ болур. Энди уа хар нени да билеме деб тургъанлай, дагыда джети джукълаб эсинге келмезлик бир зат чыгыб барады. Ким билсин тамбла не ачыкъланнгын. Быланы барын да кёре, эште тургъанлай, башымы алыб джанламагъан менден тели болурму? Суу юсюнде кёмюкча, къалтыраб къачаннга дери турлукъма? Не десенг да, адам адамды—темирни эгеу бла ышысанг, джукъара баргъанча, бу затланы бары да татыгъандан, къалай да болсун бир тюрю бир арыгъанлыкъны сеземе. Ичимден бу сагышланы этсем да:

— Сенича болсам, аны келтириб биргеме тутарыкъ эдим,—дедим.—Юйде биргенгде, ишге кетген сагъатда уа—сабий садда туруп эди.

— Ол кесими эсеме да келеди, бек тансыкъ болгъанма, алай а анга анамча иги къараяллыкъ тюлме.—Рая бетиме джити къарады да:—Сабийим болгъанын ушатмадыңг дейме?—деди.

— Алай деген неди, холостой налог тыймазла,—деб амалсыздан оюннга бурдум. Ингир сагъат тогъузда Азрет меннге келирге керек эди да, кетерге ёрге турдум. Алайсыз да ол джолдан бери, кече къалгъан огъай, иги эртде огъуна кетиб турама. Ол бу затны онгсунмаса да, эшта, алкъын этген аманлыгъын кечиб бошамагъанымы сезе болур эди, алгъынча, къал деб къысмай эди. Бу ингирде да, ауур ахсыннган болмаса, джукъ айтмады...

Заман сагъат тогъуздан атласа да, Азрет келмей тура эди. Ёмюрде айтхан затын кёзююнде этмей къюуб билмейме. Бююн а ол больницадан келик эди. Айтыргъа унутуб барама, мындан тёрт кюнню алгъа, анга военкоматда комиссия къарагъанында, башыны тамырлары ауруйду деб ишекли болгъанды. Азрет саб-саума, аскерге бююн алсагъыз да, хазырма, деб кюрешгенди, алай а бу джол аны ариу сёзлерин, накъырдасын, ачыуланнганын да киши къулакъгъа алмагъанды. Врач къагъытха джазгъанында уа—военкомат, сёлеше турмай, адетдеча,

буйрукъ бериб къойгъанды. Алай бла Азретни джыйырма кюннге больницагъа ашырадыла. Ол, башхача да болмай, нервалагъа къарагъан бѣлюмге тюшгенине къыйнала эди. Биз а кѣрюрге барсакъ, „Сени билиб салгъандыла, телилеге къарагъан джерге ашырмагъанларына къууаныб къой“,—деб кюлюучен эдик.

Аты больницада джатхан болгъанлыкъгъа, ол дженгил-дженгил шахарда кѣрюне, редакциягъа да кире туруучан эди. Алай этер ючюн мадар таб табханды. Ол кюн военкоматда комиссияда болгъан джашладан талайында бирер ууакъ къыяуну эслегендиле. Кимин кесине къаратыргъа, кимин да саулугъу къыяусулугъуна ишексиз болур ючюн, больницагъа джибергендиле. Къаллайла эсе да аланы барындан да алгъын Азрет барады. Кийимлерин тешиб, больницаныкъыланы кие тебреген сагъатда кѣнчегин джашырады. Сора, энтда, насыб болуб, джашла келселе уа деб, орамны сакълаб турады. Дагъыда экеулен бу бѣлюмге тюшедиле. Азрет аланы бириги кѣлегин, экинчини туфлилерин джашырады. Къысхасы, бир адамгъа кийим къурайды. Кийимле бла барыбыз да тенг хайырланайыкъ дейди алагъа. Бу кюнден башлаб, ючюсю кѣзюу-кѣзюу шахаргъа чагъыб турадыла. Бюгюн ингирде уа аны кѣзюую эди. Кеси да, кюндюз телефон бла сѣлешиб, юйде бол, айтырым барды, деген эди...

Бюгече кѣрлюгюмден умут юзюб, джатаргъа тебреген кѣзюуюмде келди Азрет. Юйде сѣлешсек, Мироновнаны уатырбыз деб къоркъуб, акъырын арбазгъа чыгъыб, тапчанчыкъгъа олтурдукъ.

— Нек кечикдинг?—деб сордум.

— Юйге къачан иериксе, деб дежурный врач бла сѣлеше келиб, урушуб къалдыкъ,—деди.—Ол да тамбла военкоматха тарыгъыргъа сѣз бергенди, мен да, сюйгенингча эт, къачарыкъма больницадан деб келеме. Хо-хо-хо, ол иш тюлдю. Билемисе, бир хирург къызы сюйгенме да...

— Шахарда сен сюймеген къыз джокъду...

— Огъай, керти айтама, кесине да билдиргенме. Больницадан сау чыгъа эсем, юйленеме.

— Да ол ишни алай дженгил...

— Сеннге оноу сора келген мен да телиме,—деди Азрет.—Ауузума чабмай, тынгыла. Бу сахарны „джар-тыларын“, сен да аланы ичлеринде болуб, джолгъа салалмай, замансызлай къарт болдум. Ол биринчиси. Экинчиси уа, адам огъай, къанатлыла да кеслерине уя ишлейдиле. Мени сартыннга, джангызлыкъ джашаудан эрикгенме. Тюзю, ол къызы кѣрмесем, энтда турлукъ болур эдим бир кесек. Больницада сюрге сенден юрендим дейме,—деб, „таякъны учун“ меннге джетдирди.

— Сени аягъынга кишен тюшерине бек да ашыгъама,—дедим.—Айт, мен не этерге керекме?

— Биринчиси, сен да келиб, къаллай зат эсе да, кѣз джетдир, экинчиси, бу талай кюнде элге барыб, атам бла анама тойгъа къурала тебрегиз деб къайт. Ючюнчюсю уа, сен айтсанг, этерикди, редактор мени больницадан чыгъарыр къайгъы этсин. Ансы мен бир дженгил адамма, не керти да ауруб къаллыкъма, неда ол врачны хамхотуна джетдирликме да, сизни да, кесими да бедишлик этерикме...

Мен ол айтхан затланы тындырыгъа сѣз бердим. Азрет а, суйген къызы бюгече хирургия бѣлюмде дежурный болгъанын айтыб, аны эшикге чакътырыб сѣлешир муратын да джашырмай, ызына кетди...

Джазыллыкъ зат кѣб эди да, эртденбла эртде ишге келдим. Полну джууа тургъан тиширыу тѣрт бюкленген бир къагъытчыкъны берди да:

— Биягъында бир джаш келтириб кетген эди,—деди.

Мен аны ичин ачханлай, хатындан Володя джазгъанын тандым. Мындан алда да андан бир письмо алгъан эдим. Раяны къоюб джанламасанг, экинги да бошарыкъма деб джазгъан эди. Бу письмосунда не айтханын билрге ашыгъыб, коридорда огъунакъ окъуй тебрим.

„Сен не „шыйыхса“, не кѣзбау этген адамса, неда дагыда алача бир затса. Мен джанымча суйген Раяны кѣолума джетдирмей айланнганынг ючюн эндиге дери сеннге сакъатлыкъ салыргъа керек эдим, алай а ким эсе да къаты тутуб, иймей тургъанча, ол ишни эталмагъа-ныма джюрегим джарылады. Аны бла да къалмай, бир джерде сеннге тюбеб къалама деб, къалтырагъанлай ай-ланама. Не эсе да сени къарамынгы кѣлтюралмайма. Ол меннге мизча чанчылады. Кѣолумдан джукъ келмегенден ары, кесими мындан кѣб къыйнамай, къайры болса да кетерге тебрегенме. Раяны унуталсам, сени насыбынг, алай болмаса уа, не ёллюкме, не аны аллыкъма...“ Письмону „Будь ты проклят“ деген сѣзле бла бошай эди...

Алай нек этгеними кесим да билмедим, ол письмону документлерим, джазгъанларым болгъан папкагъа салыб, столну ящигине атыб, киритни басдым.

IX

Мен кесими билгенли джашауумда тюбеген ачыуланы, джюрегими къыйнагъан затланы, иш этиб, унутургъа кюрешгенлей турама. Ол огъай, биреу къачан эсе да тюбндырыгъа излегени болса да, артда, ол эсимден кетиб, аны къуру иги ышанлары джюрегимде сакъланадыла. Кюнлени озууу бла, Раяны юсюнде да ол шартым хорлады. Бу арт кѣзюуде чыртда ушагъыусуз зат этмегени, хайт деб ишге да тюзелиб, коллективге да кѣл сала тюбрегени, башхача айтсакъ, не джаны бла да халиси ким да танырча иги джанына бурулгъаны анга джангъдан джюрегими илешдирди.

Биз, алгъынча, хар къалайда да бирге джюрюй башладыкъ. Редакцияда журналистлени, шахарда тенглерими асламысы Раяны таный эдиле. Вечерлеге, къайдам, адам джыйылгъан джерлеге баргъан сагъатыбызда эркишиле андан кѣзлерин алмай къарасала, тиширыула аны онгсун-

магъанларын кѣб кере сезгенме. Рая уа, сѣлешсе, кюлсе да, игими этеме, аманмы этеме деб соргъанча, дженгил дженгил бетиме къараучан эди. Мен не ышарыб, неда кѣз кысыб, разылыгъымы билдирсем, башы кѣкге джетгенча, къууаныб, бетине кызыл нюр уруучан эди. Тенглерим, менден да тартынмай, аны аягъындан башына дери сынаб къараб, талай кере „сен насыблыса“ дегендиле. Бир къауумла уа, бир джыйылгъан джер болса. Раяны кююб келме, „ол арабызда болмаса, кече чыракъ джукъланган юге ушаб къалабыз“ деб, тилеген да этедиле. Къалай да болсун, табигъат анга ким да кѣл салырча, джаратырча бир сюйюм, джарыкълыкъ берген эди. Мени тенглеримде Раяны керти болумун къуру. Азретден башха адам билмей эди. Ариу, хапарларын эшитселе да, бу сейирлик джан аллаи зат этерик тюлдю, деб кюярларына ишексизме, Азрет да, больницада болгъанлыкъгъа, хар баргъаным сайын, не тюрлениу барды деб соруб, экибиз да Раяны джолгъа салыуда мындан ары этиллик ишлени белгилейбиз.

Володя бла чотдан сора, бираз сѣнге тебреген сюймеклик энди джангыдан кюзгъалыб, нени да унутдургъан эди. Раяны къатында ашыргъан ингирлерим мени джашауумда эм насыблы, къууанчлы кѣзюуле эдиле. Бу арт айда не уллу ишим болса да аны кюн сайын бир кѣрмей чыдаялмагъанма. Ол да не джаны бла да мени разы этерге кюреше эди. Алгъын кеси тютюнню тѣппесинден кююб тургъан кызы, кюлума папирос алсам, арлакъгъа джанлаб ич, ийисин урдурма дей тебреди. Мен ангылаугъа кѣре, ичгини да унутхан эди. Джыйылгъан джерде, неда бир байрамда тиширыу, эркиши да вишону, аракъыны болса да уртламай кюймайдыла. Рая аны да унамай эди. Шапа, тамада, къайдам, столну тегерегиндеги джашла, ич деб аны кысыб, бирден эки эталмасала, сени сѣзюнг ѳтерикди деб мени кюлгъа алыучан эдиле. Тюзю, быллай джерде чыртда тирелиб къалгъан ушагъыусуз болады. Рюмканы кѣрюроне огъайым бол-

маса да, алай этгенине кѣууаныб, „тиширыула аллахны айтханын да этмейдиле сора, бу мен айтханнымы этерикди...“ деб оюннга буруучан эдим...

Рая китаб окѣургѣа суйгенин башында айтханма. Ол себебден экибизни да библиотекадан китабла ташыб тургѣаныбызгѣа аны хоншулары сейирсиниб кѣараучан эдиле. Бир джолда уа Рая орамда атылыб тургѣан киштик балачыкѣны алыб келди. Мен да гитчелигимден огѣунакѣ киштиксиз болмаучан эдим да, аны юсюнде да бирча шартыбыз танылды. Киштик балачыкѣ дженгил огѣунакѣ юйюрсюндю. Рая аны бла, адамгѣа сѣлешгенча, сѣлешиб, юйню ичинде ары бла бери чабыб ойнагѣанына кѣараб, эрикгинчи кюлюучен эдим. Алай а кѣууанч кѣбге бармады. Бир кюн ишден сора келгенимде, Рая мыдах болуб тура эди.

— Нек мыдахса?—деб сордум.

— Тюнене ингирде киштик мени бла арбазгѣа чыкѣгѣан эди,—деди ол. — Ызымдан келлик болур деб кѣойгѣан эдим, тас болду да кѣалды. Излей-излей бездим, табмайма...

— Сен телесе,—дедим, кесим онгсунмасам да, аны джюрегин иги этер ючюн.—Киштик бала ючюн неге мыдах боласа? Аллай бирни тамбла огѣунакѣ табыб келирме.—Таб, мен умут этгенча, Рая бираз джарыды. Сора экибиз да больницагѣа Азретге барыргѣа керекбиз дегенимде, ашыгѣыш кийиниб башлады. Ингир ала нервалагѣа кѣарагѣан бѣлюмню тамадасы редакторгѣа телефон бла сѣлешиб тарыкѣгѣанды. Азрет кесине кѣарагѣан врачха, ауруйду, сауду деб джазарыкѣ эсенг да, бир кѣагѣыт кирик бер да, больницадан кѣорамагѣа кѣой, деб джабышханды. Ол да, тогѣуз-он кюн джатмаса, тюз диагноз салалмазлыгѣын ангылатыргѣа кюрешгенди. Азрет аны унамагѣанды. Врачха, мындан сау чыкѣсам, сени тюймей кѣоймам, деб ауур сѣлешгенди. Кѣызгѣаны бла бѣлюмню тамадасына, аны бла да тохтамай, больницаны баш врачына барыб тарыкѣгѣанды. Не да болсун,

Азретни ангыламагъандыла. Бу затланы бары да тюнен эртденбла бола тургъандыла. Азрет „тюзлюк“ табмагъанында, берген хантларын ашамай къояды. Эки тенги даны джанлы боладыла. Алай бла, нервалагъа къарагъа бѣлюмюню тамадасы айтыудан, тюнене эртденбладан берри ючюсюню да ауузларына суу тиймей турады.

— Къалай этейик, военкоматны юсю бла тюшмесе „джаханизм“ сенден толсун деб, нер эдик. Ары у болумну тюзюн билиб айгмай амалыбыз джокъду,—дегенди тамада врач. Редактор Азретни телефоннга чакъырыб сѣлешгенди. Алай а бирден эки эталмагъанды.

— Ол алыннган, сени меннге керти да джанынг ауруй эсе, бу „джаханизмден“ чыгъарыр къайгъы эт дегендинде, бурнума ургъанча болдум,—деди редактор, мени чакъырыб. — Алай этер мадар джокъду. Военкоматны сѣзю законду. Барыбыз да анга бой салыргъа керекбиз. Энди Азретге айтханынгы этдираллыкъ сенсе. Бар да бир ариу айт.

Рая бла мен келгеникте, кюн батаргъа джууукълашхан эди. Азрет бла эки нѣгери тюз больницыны аллында саргъала тебреген хансха таяныб, карт ойнай эдиле. Бизни кѣргенлей, Азрет секириб ѳрге турду. Алгъын Раяны джаягъындан ба этди, сора мени къолуму тутду.

— Урушмаймыдыла былайда карт ойнагъаныгъызгъа?—деб сордум, саламлашыб бошагъандан сора.

— Урушуб, ѳрге-ѳрге секирсинлечи,—деб ѳхтем сѣлешди джашланы бири.

— Бу адам сѣз айырмагъанлагъа ачыу этер ючюн ойнайбыз,—деб къошду Азрет, сора бизни алыб арлакъда тапчаннга элтди. Олтурдукъ.

— Джашау къыйыннга кетгенди,—деди ол. — Къачан да „онглу“ адамланы сыйын кѣрмей эдиле, бу хадауус больницыда уа къарнашынгы джюрек ауруулу этдиле.

— Сен ашдан ѳлесе дегенлеринде, чабышыб келебиз,—дедим — Огъай, хамхотунг аман кѣрюнмейди.

— Хо, ачдан ѳлмей а, аладан джашыртын тюкенден

хар затны алыб ашаб турабыз,—деб кюлдою.—Кёзюю джетиб, шахаргъа баргъан хант юйге да къайтады.

Бу кёзюуде бир сестра къыз келиб, врач Азретни чакъыргъанын айтды.

— Врач излеген джерим джокъду, мен анга керек эсем, кеси келсин,—деди Азрет.

Ол къыз кетгенден сора Азретни букъусун къакъ-дым.

Болмагъанында, энди юч-тёрт кюнден сени иерча ма-дарла этиледиле деб алдадым. Келтирген кёгетлерибизни да къоюб, иги къарангы бола юйге кетдик.

Раяны ашырыб, эртденбла эртде бир кюннге коман-дировкагъа кетерими айтыб, Мироновна да аурукъсунуб тура эди да, анга да аптекадан дарманла алыб, юйге джанладым.

Экинчи кюн ингир ала Раялагъа бардым. Юйге кир-генимде, ол, орундукъда олтуруб, сагъышлы болуб тура эди.

— Нек булут басханды?—деб сордум.

— Не иги болду келгенинг,—деди ол. Эки киштикчик стол тюбюнден чыгъыб, бир-бирин сюрюб ойнаб теб-редиле.—Ма былагъа къалай этерге билмей, сер болуб турама...

— Къайдан чыкъгъандыла?

— Айхай, аны билсем а...

— Кесинг келтирген болурса...

— Къайры келтиреме, ишден джетгенимде, юй тю-бюнде ат оюн эте тура эдиле. Терезеден биреу атханды дейме да, ючюнчю этажгъа къалай джетерикдиле. Хон-шуларымда биреуню ачхычы тенг бола болурму? Ма, сагъатдан артыкъ мен сагъыш этгенди...

— Бош къыйналгъанса, бир ишексиз, сен киштиклени бек сюйгенинги билиб, аллах кёкден ийгенди...

— Сен да ачыу этме...

— Да сора къайдан чыкъдыла да? Хоншуларынг кюн-

дюзгю кюн эшигинги ачыбмы айланлыкдыла?—Мен да кюллюгюмю кюнден тыйыб, сёзню бу халда бардыра ол да ачыулана, иги кесекни турдукъ. Сора мындан ары кыйнамайым деб, болумну айтдым:

— Эртден бла ишге келгенимде, командировкагъа иймедиле. Кабинетде олтуруб, джангы газетге кёз джетдире тургъанлай, киштик балаланы макъыргъан тауушлары кзулагъыма келди. Эшикге чыкгъанымда, редакцияны аллында чырпыланы ичинде бу экисин кёрдюм. Эрлай огъунакъ экисин да газетге чырмаб, кесибизни мешнагъа миниб, бери келтириб кетген эдим...

— Да бирин келтирсенг а, тели...

— Огъай, сен алай бир суйгенден ары. Энтда эки киштик баланы берирге айтхан барды. Тамбла аланы да келтирликме.

— Сау бол, была да боллукъдула. — Раяны джюреги орнуна келиб, киштик балачыкъла бла ойнай тебрели.

— Бирин къоратайыкъ,—дедим бир кесекден.

— Къайсысын?

— Аны уа сен сайла. — Рая киштик балачыкъланы кёзюу-кёзюу къолуна алыб къарады да, экиси да сейирликле болгъанларын айтды.

— Турмагъа къой,—деди. — Алай а, сагъыш этдиргенинг ючюн, сеннге уа бир зат этерге керекди.

— Бойнум къылдан ингичге...

— Алай эсе, бюгече Мироновнаны унут да, мында къал...

Х

Мен ишни, кесими, Раяны сагъышын эте тургъунчу, къач джууукълашды. Ол кёзюуге Азрет да больницадан чыкъды. Врачла аны къыяусуз болгъанын ачыкъладыла. Талай кюнден хирург къызгъа Аллагъа юленди. Аланы комсомол тойларына барыбыз да бардыкъ. Энди уа ол, алгъын тургъан патарыма юй бийчени чепкенлери да

сыйынмайдыла, деб джангы юй излеб айланады. Рая да келу тюрленгенди. Бу арт айда аны атламында, дуня-
гъа къарауунда, ишинде, сёзюнде джюрегим ушатмагъан
зат сезмегенме. Джангыз бир кереден башха. Ол джол
а, экибиз да олтуруб тургъанлай, эшик къагъылады. Рая
барыб ачханында, биргесине почтачы къатын киреди. Ол
бир къагъытны береди. Рая анга къол салгъандан сора,
ненча болгъаны эсимде тюрлю, ачха къоюб кетди. Бу
неди деб соргъанымда, къызчыкъгъа алимент ийгенди
деди. Борис ишлемейди да, ачханы къайдан нерикди,
деб талай кере къайтарыб соргъанымда, амалсыздан,
къызчыкъ биринчи эринден болгъанын, ол а инженер
джа, Краснодар крайда ишлегенин айтды. Тюзю, бу
джангы хапарны да ушатмадым. Алай а Раяны биз тю-
бегинчи озгъан джашауунда иги зат болмагъанына ише-
гим джокъ эди, хо, бусагъатда башха тюрлюдю, мындан
ары джугъу чыкъмасын ансы, деб къойгъан болмаса,
алгъынча къыйналмадым...

Рая ючюнчю сменада ишлегени себебли, заманым
болса, ингирде ишге ашыра, неда, къоркъар деб, аллына
бара туруучан эдим. Кеси да алай эт деб тилеучен эди.
Ма бу ингирде да сагъат онбирде экинчи сменадан чы-
гъарына заводну аллына бардым. Ол мени кёргенинде,
бек къууанды. „Кел, автобус сакълай турмайыкъ да,
джаяу барайыкъ“,—деб, къолтугъумдан кирди. Орамны
эки джаны бла тизилген юлени аллында тапчанчыкъла-
да, арну хауаны солуб, къартла олтурадыла. Биз къат-
лары бла озгъан сагъатда: „Бир-бирине не таб джараша
эдиле бу экиси, сау къаллыкъла“,—дегенлерин талай ке-
ре эшитдик. Бу сёзле, кесибиз болуб къалмай, адамла
да бизни ёмюрлюк нёгерле болурубузну излегенча кёр-
гюзюб, бек къууандырдыла.

— Айтыргъа унутуб турама, бюгюн бир бек ачыу
этгендиле,—деди Рая, юйге келгенден сора,—энтда бир
ийыкъны кече сменагъа джюрю дейдиле.

— Нек сора?

— Бизни бла ишлеген бир кызы институтха экзамен берирге хазырланады. Аны ючюн дейдиле...

— Да анга кыууанырга керекди...

— Нек кыууанырга керекме сора?

— Негеринг баш билим аллыгына.

— Тоба, тоба, сени кыаллай адам болганынгы ангылаялмай барама,—деб сейирсинди. — Хо, окъусун, ким огъай дейди, алай а меннге ауурлугъун джетдирмесин.

— Аллай адет боламыды? Биринг ючюн биринг кыиналмасанг, болушмасанг, ол кыаллай коллективди?—дедим. Сора аллай бир заманны ичинде заводда Рая кесип кыалай джюрютгенинден хапар билмей турганыма кеси кесиме айыб этдим. Аны джолгъа салыр мадарланы ишден бош кёзююнде этиб, иште сагъатында уа кыалай атлагъанын унутуб кыойгъан эдим. Бу кемликни талай кюнню ичинде тюзетирге кесиме борч салдым. — Сен негер кызынгы ауурлугъу тиеди дейсе, керек болса, ол да сени ючюн ишлер. Тохта, окъуу дегенлей, сен а не акъыл бла тураса?

— Неге не акъыл бла?

— Бир да кыуруса да техникумгъа кирир кыайгы эт.

— Кёлюнгмюдю?

— Игитда кёлюм болады. Мен да болушурма...

— Заманында баджаралмагъан эндими баджарлыкма?

— Огъай, заман алктын кетмегенди. Элли джыл болгъан адамла да окъуйдула.

Кесине база болмаз эди, ол да унамаздан, мен да кыоймаздан кёб даулашдыкъ. Билменме, менден башын алыр ючюнмю, огъесе айтхан сёзлеримми ойлашдырдыла, кыалай алай болду эсе да Рая:

— Да, джукъ чыгъар деб мени кыарыуума база эсенг, кюрешейик,—деди.

Экинчи кюннюнде огъунакъ Рая ишлеген заводха бардым. Редакцияны удостоверениесин кёргюзюб, цехлеге айланырга эркинлик кыагъыт алыб, арбазгъа кирдим.

Алайда бир эркишиден соруб, Рая урунган цехни тамадасыны кабинетини эшигин кыакъдым. Мен киргенде, джылы отуздан атлагъан эркиши, кьолунда да динейкасы бла, стол юсюнде кыагъытда бир сызланы ёлчелеб кюреше эди. Танышхандан сора мени цехде болум бла шагърей этди. Ол айтхан затланы, ишде алчыланы тукъумун блокнотума джазаргъа кюрешгенликге, Раяны юсюнден кыалай хапар сорайым деб сагъыш эте эдим. Не излесем да, ол сорууну табмадым. Болмагъанында:

— Сен айтханнга кёре, цехде ишни скойген, бирикген коллектив урунады,—дедим.—Алай а джюзге джууукъ адамны арасында халиси ариу болмагъан, ишни башхалача бек суймеген адам тюбемей кыалыр деб ийнанмай-ма.

— Не джашыруу, бардыла аллайла да,—деди цехни тамадасы.—Болса да коллективни адамлары кеслерин кыалай джюрютгенлерин кёрюб тюз атлай башлайдыла, алай этмегенни ишчиле, тамадала, комсомолчула хыртха урадыла. Анда-мында биреу болмаса, бары да кебге джыйыладыла. Мен былайда ишлегенли эки джыл болады да, халисини аманлыгъы, джалкыаулугъу ючюн кишини кыысдамагъанбыз. Арт кёзюуледе аллай адам болуб да билмейме... Огъай, тохта, Рая деб бир кызыны угалыгъы болмагъанлай алгъан эдик. Ал кюнлеринде ишге эс бёлмеди. Кеси ариу тишируу эди да, джашла кёз кыыса тебретиле. Ол да, гюнахы кесини болсун, ины онгусунганча кёрюне эди. Талай кере кечигиб келди, эртде кетди. Алай болса да, энди джарашханнга ушайды.—Ол бир кесек сагъыш этди да:—Тюзю, айтхан да айыбды, башха ишле кёб боладыла, хар затха да эс бёлюрге джетишалмайса. Кёбюсюне джорукъ бузгъанланы букъусун кыакъгъан комсомол комитетди,—деди.

Мен андан кёб заманын алмай, цехни тамадасыны кабинетинден чыкъдым. Раяны ишге келир заманы болады да, ол кёрмей, комсомол комитетини секретары Власов Юрагъа тюбед джанлаялсам, деген акъылда, контор-

гъа айландым. Таб, мени излегеними билгенча, ол арбаз-
да тюбег къалды. Ары дери да бир кесек таныш эдик,
Юра ВЛКСМ-ны шахар комитетинде махталыб тургъа,
комсомол башчылары бири эди. Редакцияны ишини юсю
бла тюрлю-тюрлю джыйылулагъа, джамагъат ишлеги
къатыша тургъаным себебли, анга талай кере тюбегенме.

Ол орта бойлу, сары шинли, къатангы адамды. Джы-
лы джыйырмадан атлагъанлыкъгъа, тыш къарамы андан
да джаш кёрюнеди. Аны не джаны бла да джаш тёлү
къатыш атларгъа излегени танылады. Асыры узун ёсме-
ген сары чачы хар къуру да, школда окъугъан джаш-
чыкъныкъыча, аллына таралыбды. Къачан да ашыкъ-
гъанлай айланады. Аллай адамлагъа бир къауумла дже-
лимсизле дейдиле. Мен а тынчлыкъсыз, хар нени да
этерге, бирирге сюйгенледенди дерик эдим.

Юраны ким да сейирсинген ышаны—сени бла сёлеше
тургъанлыкъгъа, гитчерек кёзлери тёрт джанына джорт-
ханлай турадыла. Сора ала, кимни эсе да сынагъанча,
джита къарагъан болмаса, кёлюнде не барын, не айты-
рын, къууанчын, джарсыуун танытмайдыла. Завод уллу-
ду, аны талай цехи, участогу барды. Юраны аланы би-
ринде эслесенг, олсагъатдан экинчисинде ким бла эсе да
сёлеше тургъанын эшитесе. Аны бу халисин Рая да та-
лай кере айтхан эди. Юраны къачан ашагъанын, юйюне
кетгенин, солугъанын билген къыйынды. Кишини эсинде
болмагъанлай, кече арада цехге келиб къалады. Аллай
кёзюуледе биреуню орнун алыб ишлеген да этеди.
ВЛКСМ-ны шахар комитетини секретары бир джыйы-
лыуда „Юра заводну комсомолчуларыны атларын, ту-
къумларын билиб къоймай, туугъан джылларын, ишге
къаллай, тойгъа къаллай кийим кийгенлерин да биледи“
деген эди. Бу сёзле бла Юра комсомолчулары хар ат-
ламларындан хапарлы болгъанын айтханлыкъы эди...

— Сеннге бир ишим болуб келгенме,—дедим, салам-
лашхандан сора.

— Айт, мен джарарыкъ зат эсе, кел, былай олтурайыкъ.

Ол эрик терекни туюнде кырыдыша элти. Мен, бурдура турмай, Раяны суйгеними, аны коллективде кесин кылай джурютгенин билирге излегеними айтдым. Юра сёзлериме уллу эс бёлюб тынгылады да:

— Ишге джангы джарашхан сагыатында бек тюрю халиси бар эди,—деди.—Эки кере чакырыб сёлешдим, бир джолда уа комитетде сюздюк. Биз айтханны ангылаб, дженгил тюзелди. Озган затланы кёзгяб айлангандан хайыр джокъду. Ол кёзюуледен бери да таный эсенг, аны ышанларын билесе, ол себебден келген болурса. Бусагыатда уа, мен ангылаганнга кёре, юсюнде кемлик: ангысы уллу тюлду. Кесине джетген ишни тындырыргыа кюрешген болмаса, заводну бир джаны джаныб бара эсе да, кёулагына аллыкъ тюлду. Мен коллектив бла бирге ишлей эсем, аны хар несине да кыайгырыргыа керекме, деген зат эсине да келмейди. Билимин, усталыгын ёсдюрюге излемейди. Алгыннга кёре, энди ким да танырча иги джанына тюзелсе да, бу халилерин кёратыр ючюн кюреширге керекди. Заводда кёзююнде анга энди артыкъ да сакъ болурма, кыалган заманда сен кыараууллукъ этгенинги кыурутма. Аны джюрегине коллективге суймекликни, хар неге да ие кёзден кыарауну сиигдирирге керекди. Сора ариу джыраган хапары барды, алай а суратлау коллективге кёшулургыа унамайды. Ингирлеге, диспутлагыа, дагыда бирси заводда этилген джарыкылыкъ ишлеге джюрюмейди. Алаты экинг да келе туругъуз...

Редакцияда статья джазарыкыма деб кетгеним себебти, тамадаладан кюркыуу джокъ эди да, ахырда да, Раяны юйюне кириб, бир кесек солуй кетейим деб, ары кыайтдым. Кесимде ачхыч бла эшикни ачдым да кирдим. Тыш кийимлерими да тешиб, орунга таяна тебрегенлей, столну юсюнде бир письмогыа кёзюм илинди. Бу уа не болду эке, деб конвертни кёолума алдым. Ким ийгени джазылыучу джерде, биреу кёол салган болмаса, кыай-

дан келгенини адреси джокъ эди. Конвертни ичинде тёрт бюкленнген тефтер къагъытчыкъны алдым. Анда былай джазылыб эди:

„Рая, бу письмону бир тилек бла джазама. Ачыкъ айтсам, кёрюрге, хапарынгы эшитирге да суймейме. Сен ёмюрде адамгъа игилик этмезлик, мёлек сыфатлы ибилиссе! Алай а мени джашымы сабийи къолунгдады да, олду письмо джаздыргъан. Сеннге, эркиши болса, не сабий, не джууукъ, тенг керек тюлдю, аны да билеме. Ол зат меннге тынчылыкъ бермейди.

Мында сагъатда сени аманлыкъчы тенглеринг, юйюнге хар эки кюнде бир тинтиуюл этилгени эсимдедиле. Эшта, энтда ала сени джокълай тура болурла. Ол сени суйгенле къызчыкъны бойнун буууб къояргъа уяллыкъ тюлдюле. Ариу, ала тиймеселе да, ол сени къолунгда адам боллукъ тюлдю. Андан эсе бизге бер да къой, мен аны джукъдан керекли этмем...“

Бу Раяны биринчи къайын анасындан келген письмо эди. Мен аны да биягъында джерине салыб, келиб орунга таяндым. Письмо мени эсиме бир затны тюшюрдю. Мындан алда тенгими юйюнде, телевизоргъа къараб тургъанлай, кинону аллы бла шахар милицияны къуллукъчусуна сёз бердиле. Ол „Ежик“ деген уллу аманлыкъчы колониядан къачханын, бу джерлеге келиб бугъунады деб къоркъуу болгъанын айгды. Сора сёзюню аягъында аны суратын телевизорда кёргюздю. Рая мени къатыма олтуруб тура эди да, бир джерине миз чанчылгъанча, илгенди. „Былай адамын эслесегиз, бизге билдиригиз“ деб милицияны къуллукъчусу сёзюн бошагъандан сора Раягъа нек илгеннгенин сордум.

— Не эрши бети бар эди,—деди. Кертиси да „Ежик“ суратда бек эрши эди. Телевизор бла киногъа къараб, Раялагъа келдик. Аны хаты тюрленинген эди. Ол джарыкъ тиширыуну не киногъа къарагъан сагъатда, не юйге келе ышарыб кёрмегеним, айтханынга джууаб берген болмаса, сёлешмегени, джолда тёрт джанына сескекли къарагъаны

меннге тюрлюрек кёрюндю. Юйге келгенден сора, башы дуругъанын айтды да, дженгил огъунакъ орунга джаты. Олсагъатда керти да алай болур деб къойгъанлыкъгъа, бу письмону окъугъандан сора эсим башха джары бурулду. „Ежик“ Раяны алгъыннгы шохларыны бири эсе уа? Алай нек тюрленди? Аны тутхан сагъатларында Рая да, башын алыр ючюн, аманны барын „Ёжикге“ кюреген болурму? Ариу, алай тюл эсе да, ол аманлыкъчыдан бир кюрккъгъан джери болмаса, бу тукъум эс ташларыкъ тюл эли. Былай сагъыш эте келгенимде, Раяны джанына кюрккъуу болгъанын ангыладым. Джети джукълаб эсимде болмагъанлай, энтда бир къайгъы чыккъгъанына джаным кыйналды. Алай а олсагъатдан дагъыда башха акъыл келди. Къайын анасы ачыудан джаза болурму ол затланы. Шох адамы бар эсе уа, бу письмо къолуна тюшсе, чиркир, дегенлиги болурму? Сагъышла къайры элтириклерин, къалайда тохтарыкълары айтхан кыйынды. Эшик къагъылгъанында, ала бираз таркъайдыла. Ачдым. Къолунда да юч китабы бла Азрет сюелиб тура эди.

— Ишни кёзюуюнде, юйден-юйге кириб, солуй айланган адет къачан къаллыкъды!—деб мурулдай, мени да бир джанына тюртюб, ичгери кирди.

— Юйден-юйге огъай, ол дуниягъа кетсем да, сенден къутулаллыкъ болмам,—дедим мен.

— Бу китабларын а не затладыла?

— Рая къайдады?—деб сорду джууаб берирни орнуна. Ол иште болгъанын айтханымда, китабланы да стол юсюне салыб, шиндикге олтурду.—Техникумгъа кирир акъылым барды, айланиган джерингде 6—8 класслагъа китабла эслесенг, унутма, деген эди.

— Къыйыныннгы, биз унутсакъ да, джамагъат унутмаз,—дедим.—Тюкенледе джокъ эдиле, къайдан табдын?

— Къайынымдан сыйыргъанма. Техникумгъа бу предметледен экзаменле бериледи... Алан, эй, бу юйде бир уртар зат джокъмуду?

— Огъай, джюрюмейди...
— Сен кирген джерден суу да къурур...
— Тохта, бу китабланы келтиргенинг ючюн джюзграмм салама...

— Азды,—деб башын чайкъады,—бир пачка „Беломор“ да алырса.—Кёбюсюне Азретни кёлю бла неда оиге наб айтханын айыралмаучан эдим. Бу джол да алай болуб:

— Хурджунунг къурумуду?—деб сордум.

— Къатын алсанг, кёрюрме,—деб ёрге турду. Мен джангы къабындыргъан сигаретни да, этиучюсюча, къолумдан алыб, ауузуна быстырды да алтымда тебреди.

XI

Бир кече, бир тюрлю тюш кёрюб, илгениб уянганымда, Рая джылай тура эди. Не болгъанды, нек джылайса деб соргъанымда, айтыргъа унамай кёб турду да, чырт да къоймагъанымда, къызчыгъына тансыкъ болгъанын билдирди. Бу арт кёзюуде гинджичикни къолуна алгъанын, альбомда къызы бла кеси тюшген суратха къарагъанын талай кере кёрген эдим. Алай а ана джюрекни къыйналгъанындан хапарым джокъ эди. Эшта, кесини сабийи болмагъан, артыкъсыз да эркиши, балагъа сезимни уллулугъун толу ангылай болмаз. Къызчыкъ Раяны эсинден такъыйкъаны да кетмегенин, кёлюндегин меннге айтыргъа тартыннганын, ахсыннганыны, бир-бирде орамда сабийлени кёрсе, мыдах болгъаныны чурумун да энди билдим.

— Алай бек тансыкъ болгъанынгы нек айтмай тургъанса да?—дедим. — Узакъ да болмагъанлай... Барыр эдик да келтирир эдик...

— Да сен джукъ сагъынмагъаннга...—ол алгъындан да къаты джылады.

— Тохта муну, джюрегинги бас!—деб дунияны ариуун айтдым.—Мен да адамма. Адамны джетишдирмеген зат-

лары болады. Мени эсимден кетген эсе, сен айтыргъа керек эдинг. Бу аллыбызда шабат кюн бар да, ыйых кюн аны да алыб къайтырса, огъай десенг, такси тутайым да, экибиз да кетейик.

— Къыш джууукълашыб келеди, хаман да къараб турургъа мени амалым джокъ, инджилир,—деди.—Сора алкъын ишни эбине да тюшюб бошамагъанма, техникумгъа да хазырланыргъа керекди. Андан эсе, къыш кетгинчи анам бла къояйыкъ...

Мен аны сёзюне да джууаб бермей, къалай этсек таб болур деб, болумну сюзе тургъунчу, Рая башын да мени имбашыма салыб къалкъыды. Ол бу ыйыкъда кече ишлеб, кюндюз да алай къолай тынчаялмай тургъаны тагыб, бираз абзыраб эди. Алай а джукъу менден кенгнге жанлады. Баласын сюймеген адам болмайды. Раяны да джаны къызчыгъында болгъанына не сёз. Алай а къышды, къараялмам деб, термилиб тургъанлай, сабийин келтирирге ашыкъмагъанча этсе да, баш тыйгъычы иш бла окъуу болгъанын ангыладым. Терс этдим эсе да билмейме, алгъын аллай оноу этерик тюл эди, бу затда аны акъылы тюрленнгенин ишге, окъургъа тырмашханына шагъатха санаб, къууандым. Бюгечеге дери да анда хар неге да тырмашмакълыкъны, алгъын эс бёлмеген кёб затын энди терен билирге излегеини сезе башлагъан эдим. Ол, жангыдан туугъанча, хар затха башха тюрлю къараб, джашаудан орун ала бара эди...

Биринчи кере заводха барыб, Раядан хапар соруб къайтханлы бери айгъа джууукъ болады. Андан сора да талай джолда, ишни юсю бла баргъанча этиб, цехге кириб чыкъгъанма. Сёз арада ишчиледен Раяны юсюнден джукъ сорсам, арт кёзюде аны махтай тебретиле. Комсомол комитетни секретары телефон бла сёлешиб, болумундан хапар бергенлей тура эди. Ол меннге ачыкъ айтмаса да, сёз урумундан цехни комсомолчуларыны талайына Раягъа кёз-къулакъ бола туругъуз деб борч салгъанын сезе эдим. Кесим кюрешгенча болмай, ала да къолгъа

алгъанларында, иш биз умут этгенден эсе да дженгил тюрлене башлады.

Алгъынча болмай, юйде сѣлешген сагъатда асламысына кесини ишинден, коллективде джангылыкъладан, негерлерини юсюнден кѣб хапар айта эди. Джангы джарашханында, къыйынды, ишлеялмайма, башха джерге кѣчейим деучю къыз, энди цехде нѣгерлерин эм джууукъ адамларына санай эди, заводну хар несине да къайгъырыб сѣлешгени танылады. Алай болса да, Раяны озгъан джашауун иги билгеним себебли, энди джашаугъа къайтды деб джюрегими басалмай эдим. Ол огъай, бир затдан джаны къыйналса, бнягъынлай аракъы, тютюн ичиб теб-рер, деген къоркъуу не аз да джюрегимден кетмегенди...

Толуб чыкъгъан айны джарыгъы юйню тюбюн, сют къуйгъанча, агъаргыб кѣргюзеди. Ачыкъ форточкадан къач кечени салкын аязы урады. Шахарны шошлукъ бийлегенди. Аякъ джаныбызда эки киштик баланы хурулдагъанындан башха джукъ эшитилмейди.

Рая терен джукъудады. Аны исси тылпыуу онг джаягъыма урады. Ол башын салыб тургъан билегим уюгъанды, алай а, кеси уянгынчы, къозгъарыкъ тюлме. Орамда машинаны гюрюлдегени мени эсими бѣлдю. Эшта, ол къайда эсе да кечикген болур эди, кѣзню къысыб ачханча бирге озуб кетди. Бизни ѳмюрюбюзню кюнлери да аныча ашыгъыб барадыла. Алай болса да адамны джюрегине не къайгъы, не къууанч, не джарсыу, не унутулмазлыкъ бир зат къоя кетедиле. Башында саналгъан сезимлени къайсысы да мени джюрегимде орун алыр ючюн кълмагъандыла. Алай болса да адам саулай да озгъан джашауун эсине тюшюрюб къоялмайды, таб, алай этерге излей да болмаз. Нек десенг, джанын къыйнагъан затла кѣзюне кѣрюнуб тебреселе, аланы джангыдан сынагъанча болады. Мен да, сагъыш эте келиб, арт айда тохтайма. Анда эсимде къалырча джюрегиме джарагъан затла кѣб болгъандыла. Талайын айтайым. Бир ингирде Рая

мениге кюнледен да джарыкъ тюбеди. Аны улуу кѳууанчы болгѳаны таныла эди.

— Сен келгинчи да тѳзалмай, телефон бла сѳлешген эдим, алай а сени табханмы этериксе,—деди кѳкюрегиме да башын салыб,—билемисе, бюгюн планымы бир бла джарым кереге толтурганма.

— Керти?!—ол, „хо“ дегенча башын кѳмылдатды.
— Алгѳышлайма...

— Тохта, тынгыла. Мени атымы цехде чыкѳган „молниягѳа“ джаздыла... Неге ышараса?

— Асыры кѳууанигандан. Мындан ары да алай ишлесеңг, сыйлы кангагѳа да салырла...

— Хо сеннге. Анда бизни цехден джангыз бир кѳызны сураты барды. Ол а мардасын эки кѳатха дери толтурады.

— Сен да толтур...

— Айхай, аныча институтну тѳртюнчю курсунда заочно окѳуб, билимим, усталыгѳым да джетсе уа...

— Сен да, бусагѳатдача кѳадалсанг, эндиги джылгѳа техникумгѳа кирирсе, джашай баргѳан заманда уа институтну да табарса,—ол мени чачымы сылады —Энди сени кѳууанчынг ючюн бир шампанский шышаны ичмей мадар джокѳѳу, мен алыб келейим...

— Огѳай, ичгини кѳайсы тюрлюсюн да ауузума салмазгѳа ант этгенме,—деди ол.—Андан эсе, кел, кѳлню джагѳасына барайыкъ, бирер мороженный да ашарбыз.

— Мен хаб хазырма...

— Юсюме не кийим?

— Джукѳ да киймей келсенг, андан игиси джокѳ эди.

— Бетсиз,--Рая джаягѳыма акѳырынчыкъ кѳакѳды. Сора, ол мен сюйюучю саргѳылдым дарий чепкенин да кийиб, биргеме тебреди...

Аны экинчи кюнюнде бизни дагѳыда бир кѳууанчыбыз болду. Мени очеркледен кѳуралгѳан китабым басмадан чыкѳды. Биринчи экземплярын алыб келгенимде,

Рая, анасындан джангы туугъанча, къууанды. Мен китабыккыны анга сауугъа бербим.

Редакцияда болгъан партия джыйылыуда Азрет алдаб мени айыбсыз этсе да, терслигими ангылаб, не джаны бла да айыб алмазча ишлерге кюрешеме. Ол затда Раяны халиси иги болгъаны да уллу болушду. Нек десенг, алгъын акъылым, эсим анда болуб, кесими унутхан эдим. Энди уа биринчи орунга ишим чыккыганы себебли, джазгъанларым редакторну кълюне джетиб, махтай тебреди. Озгъан байрым кюн а, иш бошалаб, орамгъа чыккыганыкъда, мени бир кесек ашыр деди. Биз газетде чыккыгъан материалланы юсюнден сълеше баргъанлай, ол сълэню башха джары бурду.

— Тамбла эртденбла бийче да, мен да кесими машинан бла таугъа нарзанны къатына барыб, бир кече къалаб къайтыргъа оноулашханбыз,—деди,—кел бизни бла, солуб къайтырбыз.

Рая былайыны ариу джерлерин кърмегенме, таулагъа, гаралагъа элтсенг а деб тилей туруучан эди. Редактор ары барайыкъ дегенинде, бек къууандым. Алай а анга суйгеними да элтирикме дерге уялдым. Раяны кълюб кесим кеталлыкъ тюл эдим. Таб, мени кълюмю билгенча:

— Бизни бла эригирсе, нълеринг бар эсе да, биргенге ал,—деди. Сора джунчугъанымы сезиб,—уялма, мени да болгъанды сенича заманым. Хар нени да кълуюу болады. Адам аны унутмазгъа керекди. Кесими башыма чал ургъанлыккыгъа, джаш адамла бла сълеширге, ала бла арыбери барыргъа бек сюеме. Сизни бла джарыккылыкъ да, накъырда да, чам да келеди...

Биз тар кълулаккыны ичинде гарагъа келиб тохтагъаныкъда, заман кюнортагъа джуууккылашхан эди. Кългъанла былайда бола тургъанлыккыгъа, Раягъа хар не да, таурухдача, сейир кълуюб, тълерегине кълую къларай эди. Керти да ариу джерлени бириди бу ёзен. Эки джанында мийик тауланы чынг башында джитилеринден башхасын нарат, нызы чегетле джабхандыла. Шахар тъл-

герекде хансла саргъалгъанлыкъгъа, былайда ала джаб-джашиллей турадыла. Ёзенни аягъында уа, къарамны саулай джабыб, къарт Минги Тау сюеледи. Бизни къатыбыз бла баргъан чокъуракъ суучукъ да андан башлана болур.

Редактор бла мен кече, эки тиширыуну машинаны ичинде къоюб, кесибиз шатыр къуруб, анда джатаргъа оноулашхан эдик. Ол себебден, ауузланыб бошагъандан сора, шатырны салдыкъ, ингирде шынкъарт джандырыргъа отун джыйдыкъ. Биз бу ишлени тындыргъынчы кюн-ортадан атлады.

Бюгюннге дери мен Махтини ишни кёзююнде болмаса, башха заманда кесин къалай джюрютгенин кёрмеген эдим. Аны, шахардан чыкъгъанлай, башха адам болуб къалгъанына сейирсиндим. Ол кабинетинде олтурса, бёлюмге кирсе да, сёлешген сагъатда не сейир зат айтылса да, аз ышарыб къойгъан болмаса, кюлмей эди. Накъырдагъа, чамгъа къошулуб а бир да билмейме. Бюгюн а джолну джол узуну, тюрлю хапарланы айтыб, барыбызны да кюлдюрюб, кеси да харх этгенлей келди. Аны ариу ауазы болгъанын да бу джол билдим. Бир джырны башлаб, бизге да къошулугъуз деб, бирге кёб джырны джырладыкъ. Гараны къатында хазна да солугъунчу:

— Келигиз, бираз таугъа ёрлейик,—деди.—Ма ол уллу терекни къатында къая барды. Анга миниб къарасанг, тегерегинг бир ариу кёрюнеди.

— Сиз барыгъыз, мен солуюм,—деди аны юй бийчеси.

Биз ёзенни сол джанында таугъа ёрледик. Тамадабыз юй бийчесин алмай, ары-бери баргъанны къой, арбазгъа да чыкъмайды деучен эдиле редакцияда. Бу джол анга бизни бла кел деб къысмагъанына сейирсиндим, алай а, машина чайкъагъанындан бираз эс джыярын излей болур, деген акъылда тохтадым.

Бир кесекден терлеб, къысха солуй, ол къаягъа джетдик. Аны огъары джанында ким эсе да ташны джо-

нуб этген табхырчыкыла бла тирн атлай, Махти, биз да аны ызындан кыаяны юсюне чыккыдык. Ол джассы кыая эди. Ючюбюз да олтурдук. Таугыа ёрлеб тебрегенлей огъунак да редакторну джолда джарыккылыгы кетген эди. Былайгыа келиб олтурганыбызда уа, ол артык да мыдах кёрюндю. Алай а джук айтмагыанына, биз да, тартыныб, кымсыз болганыбыз.

— Бир папирос берчи,—деди ол. Махти тютюн ичгенин кыоюб тура эди да, мен, сейирсинерек да болуб тилегин толтурдум. Талай кере тютюнню кычлю тартды да, Раягы бурулуб:—Сеннге ненча джыл болганды?—деб сорду.

— Джыйырма тёртге джуууккылашама...

— Анга да аллай бир болган эди,—деди ол, сора, бир кесекни сагыш этиб туруб, сёз башлады.—Экигизни, джаз чакгыан гокка ханслага, былай кёргенимде, сизни насыбыгыызгыа, суймеклигизге бек кыууандым, кесими джашлыгым эсеме тюшдю. Кыазауатны кёзююнде джюрегимде кыалган джара, джангыдан ашланганча, ачыб, мыдах да болдум. Кыартлыгымда сизге бу хапарны айтханым ушагыусуз да болур, алай а таза сезимден багыалы зат болмагыанына юлгю келтиреме. Гитлерчи фашистле былайын алгыынчы, комсомолну обкомуну экинчи секретары эдим. Артда партизан отряд кыураб, таулагыа чыкгыандан сора, бир сермешинде командир ёлгенинде, мени аны орнуна салган эдиле. Комсомолда сагыатымда, ишни юсюнден кёб айланганым себебли, эллени, алада джашагыан адамланы, джолланы иги билгеним кёб кере болушханды, артыксыз да бек разведкагыа барган кёзююмде. Бир кюн ючеулен болуб джолгыа чыккыдык. Мекка деб кыызчык да биргебизге эди. Экибиз, кыазауат башлангыынчы огъунак да, джашауубузну бирге этерге оноулашсак да, артда джуртубузну джауладан ариулагынчы энчи джашауну кыайгысын джюрютюрге заман табмадык.

Ючюбюз да ашхам кыарангыда кыйырда элге джет-

дик. Мекка анда кълды, биз да шахардан узакъ болмай орналгъан элде кесибизни адамлагъа тюбер ючюн кетдик. Экинчи кюннде эртденбла къалайда туберигибиз белгили эди да, айтылгъан заманда Мекка бла мен алайда болдукъ. Ючюнчю нѣгерибиз бироз кечикди. Аны сакълаб тургъанлай, сол джаныбызда шок, герох атылгъан тауушла эшитилдиде. Мен терекге миниб, ары кѣз джетдиргенимде, чегетни джукъаракъ джеринде джауну талай аскерчиси атханларын тохтатмай, чабыб келгенлерин эсследим. Бир кесекден а окъдан джанлаб, тереклени ышыгына кысыла келген нѣгерибизни да таныдым. Мекка бла мен дженгил огъунакъ былайда кесибиз джашырыб кетген шоккланы алыб, алгъа ыхтырылдыкъ. Экеуленни ѳлтюргеним эсимдеди. Сора ючюнчюмю марлай тургъанлайыма, кѣкюрегими онг джаны кыызгъанча болду. Башым тѣгерек айланыб, кѣзлерим къарангы этгенлеринден башха джукъ билмейме. Эс джыйгъанымда, партизан отрядны больницасында джатыб тура эдим.

Насыбха, окъ бир иегими ууатхан болмаса, хата этмеген эди. Талай кюнден аякъ юсюме миндим. Алай а сау кългъаныма къууанмадым. Мекка лагерге къайтмагъан эди.

Арта белгили болгъаннга кѣре, ол кюн нѣгерибиз ѳлгенди, мен да окъ тийиб ойсурагъанма, Мекка къллайла эсе да чауулланы ичинде адам табмазча джашырылгъанды. Атханын да къурутмагъанлай, джауланы мен болгъан джерден бир джанына алыб кетгенди. Бизни излей келген партизанла экинчи кюннде ауур ынгычхыгъанымдан табхандыла. Арлакъда тууралыб тургъан ѳлюкню бизни нѣгерибиз болгъанын танийдыла. Мекканы табмайдыла. Ёлюкню алайда басдырыб, мени да лагерге алыб келедиле. Ол ингирде огъунакъ Мекканы хапарын излей талай адам кетеди. Ала болумну билиб къайтадыла. Мекка патронлары бошалгъынчы къазауат этеди. Андан сора джаралы болуб кългъа тюшеди. Къалай сез-

генлерин айтхан кыйынды, партизан отрядны командири да биргесине болганын джаула билиб тургандыла. Аны кыйры кычканын, ёлген эсе, ёлююн кёргюзсенг, сау кыйбыз, деб кюрешгендиле. Алай а Мекка не кыйынлыкга да чыдаганды, ауузун ачыб сёз да айтмаганды. Эки кунден аны асмакга асхандыла.

Махти менден дагыда бир папирос алыб ичди да:— Ма аллай куюлю затды сюймеклик!—деди.—Ол адамны джашауундан да багъалыды, аны саклагъыз, сыйын кёрююз...

— Бу кыйага бизни алыб келгенинде, ол сени джашауунда бир унутулмазлык зат бла байламлыды деб тура эдим,—дедим бир кесекден.

— Джангылмаганса,—деб, ичиб бошаган папиросун ташха басыб джуклатды.—Биягында айтханымча, кызауатны аллы джыллада комсомолну обкомунда ишлей эдим. Мекка уа ол кёюуде устаз эди. Бир джолда комсомол конференциядан сора, заманы болганла автобус бла, джер-суу кёре, бу гараны кыатына чыкдык. Той, оюн кызыуга кирген сагытта Мекка бла мен, дагыда талай джаш, кыыз чегетге кирдик. Экибиз эм алда бара эдик. Бу кыйага дери ёрлеб, энишге кыараганыкда, бизни ызыбыздан келгенлени кёрмедик. Джетерик болурла деб, ма былайга миниб олтурдук. Анга дери да Мекка мени сюйгенин сезе эдим. Ол да мени джюрегими биле эди. Алай а арабызда ачык сёз джюрюмеген эди. Бусагытта сизни орнугузда олтуруб, ол кюн джашауумда биринчи кере „сюеме“ деген сёзню айтхан эдим...

Гараны кыатына тюшгенинде, редактор да, Рая да, бир улуу кыйагылары болганча, мыдах эдиле.

— Сизни нек эшегигиз ёлгенди?—деб редакторну юй бийчеси талай кере сорду. Ала да не башха сёзге буруб, неда арыганбыз деб кыйа эдиле. Мен а Махтини эсине джашауунда эм кыуанчлы, эм джарсылуу затла тюшгенин билгеним себебли, аны сагышларын чачарга изле-

ген болмаса, былай деб джукъ айтмадым. Раяны джаркълыгъы уа къайры кетди? Экинчи кюннге дери бу соруугъа джууаб табалмадым. Шахаргъа кетерни аллы бла сёз урумундан суйгенин ёлтюртмез ючюн кесин асдыргъан Меккагъа ачыгъаны, мен аны орнунда болсам, къалай этер эдим деген соруугъа джууаб излепенин аныладым. Мекка бла кесин тенглешдиргенине къууанган болмаса, джюрегингдегин айт деб кюрешмедим.

XII

— Бюгюн цехде джыйылыу болду,—деди бир джолда Рая.—Анда коммунист урунууну атын алыр ючюн кюреширге келишдик...

— Не этерге кереклисин билемисиз да?

— Билмесек, аны юсюнден сёлеширик болмаз эдик да,—деб джанына тийгенин сездирди.—АлаMAT ишлерге, билимни, усталыкъны ёсдюрюрге, джамагъат ишге къошулургъа...

— Тюздю. Сен аладан къайсысын этесе да?

— Хазна къалмай барын да,—деди.—Ишлегениме киши сёз табмайды.

— Ол биринчи болсун...

— Экинчиден, джамагъат ишге къатышама...

— Неге?

— Юра къоймай агитатор этгенди.

Рая бу арт кюнледе газетлени былай нек кёб окъуйду деб, сейирсиниб тура эдим да, аны себебин билгенimde, Юра къатыма тюшсе, къучакъларча болдум.—Аны юсюне да биргеме ишлеген эки къыз да, мен да „артистле“ болургъа оноулашханбыз.

— Бек ашхы, андан сора уа?

— Ючюнчюден, техникумгъа тюшерге хазырланама да?

— Алай эсе, окъуб кёрмейме да?

Керти да, бу озгъан он кюнде китабны къолгъа алыб

эслемегенме. Мен да бир кесек болумгъа къарайым деб, джукъ айтмай тургъанма.

— Къалай дединг? Мен хазырланмайма, не?—Ол джууаб да сакъламай, ёрге турду да шифоньерден математика китабы алды.—Къайда, соруула берчи,—деб, ала ны къолума тутдурду.

Аны ачыуланнганына кюллюгюм да келе, къууаннган да эте, китабланы ачыб, талай темадан соруула бердим. Рая анда-мында биринден къалгъанына толу джууаб этди. Ол мен болмагъан кёзюуде физика бла кюрешиб тургъанын артда айтды. Алай а задачаланы эталмагъанын джашырмады. Мен бу джаны бла болушургъа борчландым. Раяны техникумгъа хазырлаб кюрешген талай айны ичинде кесим да керекли предметлени толусу бла джаныгдан окъуб чыкъгъан эдим да, соргъан затын ангылатырча бир билимим бар эди.

Ол ингирде уа, биз да алай олтуруб тургъанлай. Азрет кирди. Ушакъгъа къызыб, биринчи кере къар джаугъанын да кёрмей къалгъан кёре эдим. Азретни пальтосунда акъ къырпакъны эслеб, сейирсиндик. Ол а, джукъ да айтмай, аллына атлады да, Раяны къучакълаб, ары-бери буруб, къар джугъу пальтосун анга ышыб тебреди. Экиси да джагъалаша, мен да кюле, бир кесек турдукъ.

— Къора къатымдан,—деди Азрет, Раяны барлакъгъа тюрте. — Бир-бири бетинге къараб турсагъыз, эригиб къаллыкъсыз, тебрегиз биргеме...

— Къайры?

— Бизге, къонакъгъа...

— Алынган, джатар заманга джууукълашханында, аллай къонакъгъа чакъыргъан боламыды?—деди Рая.

— Тейри, сизни джазыкъсыныб чакъырмайма,—деди да тиширыулагъа аманын къуюб тебреди. Андан сора:— Бир ыйыкъ болады коньяк шышаны юйде тургъанына,—деб столну джумдуругъу бла урду.—Кече, кюн да ол кёз аллымдан кетмейди. Сени джауунг медицинадан ха-

пары болгъан тиширыугъа тюбесин, ичсенг, бюреклеринг, ашхынынг, дагъыда бир джерлеринг аурурукъду деб, ол юйдеги башын ачдырмай турады. Аллахны къулу эсе-гиз, мени мындан кѣб къыйнамагъыз да, келигиз, ол шышаны бир бошайыкъ...

Неди амалыбыз, кийиндик... Тиширыула хант хазырлагъынчы, биз экинчи бѣлмеге кирдик. Азрет, юйленнгенден сора, фатар табыб, ары кѣчген эди.

Аны эки бѣлмеси да бир орта юйча эди. Азретни къызы адалары да болгъанны къуяйыкъ деб кюрешгенлери эсимдеди. Алай а нени да кесибиз аллыкъбыз, джугъугъуз да керек тюлдю, дегендиле. Ала бирге джашагъан юч-тѣрт айны ичинде диван бла къатапа кюйюз алгъандыла. Къайсыныкты эсе да бир орундукъ, гитче столчукъ, юч шиндик, талай сауут,—ма быладыла джангы юйню байлыгъы. „Сюйгенинг къатынга болса, болгъан да джандетди“ деген сѣзню тюзлюгон бу экисини юсюнде кѣресе. Аланы бир-бирин тутханларына сукълашырынг келеди. Азрет туура былай сые билликди деб кимни актылында бар эди. Бюгон а аны насыбына къуанама...

Экибиз къалгъаныкъда, алгъы бурун Раядан хапар сорду. Мен болумну айтдым. Ол Раяны техникумгъа кючлю хазыраннганына сейирсинди. Кертиси да, Рая туура алай тырмашырыкъды деб мени да эсимде джокъ эди. Ол ишлеген участокну мастери биз умут этген техникумну ючюнчю курсунда заочно окъуйду. Рая анга эрише болур, деб кѣлюме да келеди. Къалай да болсун, джюрегинде джангы умутла, муратла туугъаны таныла эди. Раяны карты газетге къалай тюшгенин да айтдым. Мындан алда „Джаш ленинчиле“ деген газетден бир тенгими ол ишлеген участокга ийдим. Анда, игилени арасында Раяны да аты айтылыр деб умут этген эдим. Талай кюнден мени муратым толду. Участокну джетишимлеринден хапар, Рая бла эки къызы суратлары чыкъдыла газетде. Азрет хапарыма уллу эс бѣлюб тынгылады да:

— Мындан ары уа акъылынг къалайды? — деб сорду. — Юйленир къайгъынг бармыды, огъесе...

Кеси кесиме бу сорууну мен да кѣб кере бергенме. Кертиси да, биз бир-бирибизни таныгъанлы джыл джарымдан атлады. Бу арт кѣзюуде уа патарымдан эсе Раяны юйюнде аслам тура эдим. Алгъын Мироновна къайда къалгъанса деб урушса, „Командировкагъа“ баргъанымы айта турдум. Алай а ѳтюрюк дженгил айгъакъланады. Къалай эсе да алдагъанымы билген эди. Болмагъанында, тюзюм айтдым. Ол мени „адам боллугъумдан“ кѣол джуугъан болур эди, джукъ да айтмай, кесини бѣлмесине чыкъды. Танышларыбыздан, Раяны хоншуларындан тартынама. Нек десенг, хар ким бирер тюрюю ангыларгъа боллукъду. Терсакъылла сѣз этерге тебреселе, шахаргъа аман бла атыбыз айтылыр деген кѣоркѣуу джюрегимден кетмей эди. Мындан озмай ишни бир джанына этерге кереклисин Раягъа талай кере билдиргенме.

— Сен сюйгенча этейик, мен огъай демейме, — деген эди мындан алда. Таб тоюбузну къалай бардырлыгъыбызны, кимлени чакъырлыгъыбызны юсюнден да сѣлешдик. Рая джангыз анасыны келлигин унамай эди. Аны юсюнден сѣз барса, атын эшитирге да сюймейме деб кѣоюучан эди. Аны чурумун айтдыралмагъанма. Азретге уа таукеллик этиб ишни тындыргъандан башха кѣарау къалмагъанын айтдым.

— Алай болса да, джылны аягъына дери кѣара, — деди Азрет. — Артда сокѣуранма...

Тиширыула хант хазыр болгъанын билдирдиле Иги кесек олтуруб, сора кетерге орамгъа чыкъдыкъ. Азрет бла юй бийчеси алгъын Раяны, андан сора мени да ашырдыла. Мироновнаны уятмайым деб, акъырын кесими бѣлмеме кирдим. Чыракъны джандыргъанымда, столда бир письмо тура эди. Ол биягъы Володядан эди.

„Мен сизден узакъдама, — деб джаза эди. — Алай а экинги атламынгдан да толу хапар бериб тургъан адамла

бардыла. „Джаханим“ сизден толсун деб, ол шахардан кетиб кѣрдюм, не келсин, Раяны унуталмайма. Мен ансыз джашаяллыкъ тюлме. Алайды да, тилеб да айтама, Рая бла тюбешгенинги кѣой. Нек десенг, сен аны менича суймейсе. Ариулукъ бла айтханымы этмесенг, башха бир мадар табарыкъма. Не джашыруу, сен джин, шайтан эсенг да, эки кѣолуму бирден байлагъанса да, зорлукъ бла Раядан айыргъан огъай, бетинге кѣараргъа да базмайма. Алай а сизни шахарда тенглерим кѣалгъандыла. Ала хар атламыгъызыны биледиле. Мен джангыз бир письмо ийгенлей, сени кѣайтмаз джолгъа ашырлыкъдыла. Мен айыбдан чыкъдым, суйгенингча эт...“ Конвертини тышында Новосибирск шахарны штампы урулуб тура эди.

Мен письмону джыртыб атыб, орунга джатдым. Алай а, не айтсанг да, кѣууанырча тюл эди ол. Алгъындан эсе сагъыракъ джюрюрге керек болгъанын ангыладым. Раядан айырылгъан деген зат а эсима да келмеди.

XIII

Заводда комсомол организацияны секретары Юра, диспутлагъа, ингирлеге Раяны да алыб келе тур дегенликге, кѣалай да болсун, таб тюшюб баралмадым. Алтынчы ноябрда уа, байрамгъа аталгъан джыйылыу боллугъун айтханында, мен да Рая бла барыр акъыл алдым. Ингир ала, ариу кийиниб, келдим. Ол мени сакълаб тура эди.

— Экибизни талай кере эслегендиле да, тенг кѣызларым кимди деб соруб турадыла. Былай ариу болуб бара эсенг...—Сора боюнлугъуму тюзетди да:—Алай а сени кишиге да берлик тюлме,—деди.

— Меннге да сенден сора киши керек тюлдю...

Биз келгеникде, заводну джарыкълыкъ юйюне джаш тѣлю джангы джыйыла тебреген эди. Ол нѣгер кѣызлары бла танышдырды. Мен Азретден юреннген, быллай кѣзю-

уде таб келишген сѣзлени айтыб, аланы кюлдюре тургъ-анлайыма, хар бирине кѣзюу кѣз джетдириб, Рая бла тенглетшире эдим. Огъай, былайгъа келгенинде, Раяча ариу, аныча кийим юсюне таб джарашхан кѣрмей эдим. Талай джаш да келиб, бизге кѣшулдула. Аланы бары да мени бла, эски танышлача, джарыкъ, ачыкъ сѣлеше эдиле. Эшта, ала Раяны сыйын кѣре болурла да, мени да аны ючюн багъамы чыгъарадыла деб кѣлюме келди.

Заводну оркестри тюрю-тюрю тартыулары согъады. Алай а тебсеген адам кѣрюнмейди. Джарыкълыкъ юню джыйылыу бардырыллыкъ уллу залына алкъын кирмеген-биз. Келгенле фойеде тохтайдыла. Талай адам да буфетни аллында сыра ичедиле. Хар кимни кѣлю джарыкъды. Накъырда, чам, кюлген тауушла, оркестрни тартыуун хорлаб, тѣрт джанындан кѣулагъынга келедиле.

— Бизни къызла къайдадыла деб, ингирили бери сизни излейме,—деди бир джаш, мен тургъан джерге джууукъ-лаша.—Байрамыгъыз бла алгъышлайма!—Барыбызны да кѣолубузну тугду.

— Виктор Петрович, кесигиз нексиз?—деб сорду Рая.

— Тилеб да айгама, быллай джерледе Витя дей тургуз...

— Тамадагъа алай айтыргъа джарамайды,—деб сѣзге кѣшулду къызлары бири.

— Мен эркинлик береме. Рая, сени бла тебсер ючюн, бийчени да арбазда кѣюб келе эдим. „Кесинг нексе“ деб соргъанынгда, башыма ургъанча бир ачыу этдинг. Аны юсюне нѣгеринг бла...—деб, меннге кѣз къысды.—Мен нек мыллык атыб келгеними кесим да ангыламай турама.

— Тебсейик, Виктор Петрович, нѣгерим хаталы адам тюлдю,—деди Рая. Алай а башха джаш аякълы болуб, андан алгъа Раяны тангѣгъа тутду.

— Биргеми ишлейсиз?—деб сордум.

— Аланы цехни инженериме—деди ол.—Иги къызды Рая. Ишге да дженгил тюзелди. Джангы келген сагъа-

тындача болмай, энди халиси да иги болгъанды. Барыбыз да бек сюебиз. Тюзю, цехде, таб, заводда менме деб тургъан джашланы талайы аны джюрегине джол излеб кёрдюле. Алай а чотлары болмады. Арт кёзюуде Раяны къатына киши бараллыкъ тюлдю деб къойгъан эдиле да, сени эслегенлеринде, сейирсингеннге ушайдыла...

— Не ушакъ этесиз?—деб Рая къатыбызгъа джетди.— Биз тебсеу бошалгъанын сезмей къалгъан кёре эдим.

— Ушагъыбызны уа сорлугъунг джокъду,—деди Виктор Петрович.—Сени заводда суйгенлеринги хапарын айтдым.

— Къуру аны бла къалгъан эсегиз...

Дамский вальс башланды, Рая бла Виктор Петрович тебсерге чыкъдыла. Мени да сары шинли къыз тутду.

— Сен Раяны сюемисе?—деб, арам-къарам этмей сооруну кёндеден салды ол. Аллай тюрю соруу берликди деб кимни эсинде бар эди. Асыры джунчугъандан бир кесекни джууаб эталмай турдум.

— Хо. Нек сордунг?—дедим.

— Алай, бош. Аз насыблы тюлсюз?

— Аны неден билдинг?

— Къайдам...

Тебсеу бошалды. Джыйылыу боллукъ залны эшиги ачылыб, барыбызны да ары чакъырдыла.

Рая бла мен ортасы сюремде шиндиклеге олтурдукъ. Кёб да турмай, сценада юсюне къызыл джабыуу джайылгъан столну тегерегинде президиумгъа айырылгъан адамла орун алдыла. Къууанчха аталгъан докладны заводну директору Коряков этди. Андан сора ишчи комитетни председатели, мен танымагъан бир джукъа джашха сёз берилди. Ол заводну атын махтау бла айтдыргъан адамлагъа саугъа берлигин айтды. Сора къолунда къагъытны окъуб, ары тукъумлары тюшген ишчилени бирем-бирем сценагъа чакъыра тебреди. Саугъа алгъанланы арасында къызла, джашла да бар эдиле. Эсимде болмагъанлай, Раяны тукъуму айтылды. Мен илгенгенча

болдум. Рая кеси да, кимге айтылгъанын билмей, олтургъанладан ёрге тургъан адам бармыды дегенча, тегерегине къарады. Алай а кымылдагъан киши кёрюнмеди. „Рая, къайдаса, дженгил чыкъмай эсенг, саугъангы башха адамгъа береме“,—деди ишчи комитетни председатели. Бу джол а кимге айтылгъанын экибиз да ангыладыкъ. Рая, уяларакъ да болуб, сценагъа чыкъды. Анга акъ къагъытха чырмалгъан бир затны бердиле. Рая, асыры джунчугъандан, башын да энишгерек этиб, кызыу келиб орнуна олтурду. Саугъасын да мени тобукъларыма салды да, бираз энишге ийилиб, эки кюлу бла бетин джабды. „Не болду сеннге“ деб талай кере сордум. Джууаб бермегенинде, биреу кёреди деб да тартынмай. кюлларын бетинден айырдым. Аны джаякъларын джыламукъла джуууб бара эдиле. Ол джанында олтургъан тиширыу, ауругъан затмы этесе деб, къайгыгъа кирди,

— Огъай, алай бош,—деди Рая. Сора меннге бурулду да, джыламукъдан толу кёзлерин уллу ачыб, бетиме джити къарады. Джукъ айтмады. Алай а ол къарамында мыдахлыкъ тюл, къууанчны, насыбны кёрдюм, быллай сыйгъа ёмюрюнде биринчи кере тюбегенин ангыладым. Ол, гинасуу бюртюклеча, бетини юсюнде тёнгерев баргъан джыламукъларын да джашырмай, ышарды. Сора мени таба бир кесек ийилди да: „Сау бол!“—деди. Огъай, ачыкъ айтмады, эринлерини кымылдагъанларындан билдим ансы. Ол талай айдан бери мен джукъусуз ашыргъан кечеле, башымы кючлеб тургъан сагъышла, кетерге тебреб кючден орнунда къалгъан сыйым, уллу сюймеклигим ючюн берилген саугъа эди.

XIV

Атала, анала бла балаланы бир-бирлерине къарауларыны, сыйларын кёрюулерины, айтханларын этиулерини юсюнден кёб сёз джюрюйдю. Тынгылаб турсанг, адамла эки тюрлю оюмгъа келгенча ангылайса.

Бир кѡауумла, атала бла анала джыллары келген адамладыла, сабийлерине, саулай джаш тѡлюге да кеслерини заманларындача кѡарайдыла, дейдиле. Бусагъатда джашауда, адамланы ангыларында болгъан тюрлениулени билмейдиле, башхача айтсакъ, бираз кѡарангыдыла, деб тохтайдыла. Ол себебден джаш тѡлюню излемин, ол кесин кѡалай джюрютюрге кереклисин толу билмейдиле. Алай бла атаны, ананы эмда баланы арасында бир-бирин ангыламагъанлыкъ чыгъады.

Аллай затланы болдурмаз ючюн, ата бла ана балаларын кеслери сюйгенча джашаргъа бошларгъа керекдиле. Нек десенг, джаш тѡлю бусагъатда джашауну уллуладан терен биледи, ангылайды, анга кѡре кесин да джюрютюрюкдю, дегенлеге мен аслам тюбегенме.

Экинчи кѡауум адамла, ата бла ана алай „тели болсала“, сени кѡалай ѳсдюрдюле да деб, алайын тутадыла. Была айтханны этген, уллуладан эркинликсиз, алагъа оноу сормай, балала кеси акъыллары бла бир атламны да этмезге керекдиле. „Кѡб джашагъан кѡбню биледи“ дегенлей, ата бла ананы аузуна кѡара да тур дейдиле. Алай болмай, джаш тѡлю бошланыб кѡалса, терсине кетерикди, деб оюмларын айтадыла.

Бу эки кѡауумну кѡайсы бири да кесин тюзге санайды. Бу оюмланы юсюнден китабла джазылгъандыла, кинофильмле бардыла. Алимле, устазла, кѡб сабийли атала, анала да бу халда даулашыулагъа кѡошулур ючюн кѡалмагъандыла. Ол эки оюмну тутхан адамланы эки кѡаууму да терс болгъанларын, атала, анала аслам билген, аланы балалары терен ангылагъан кѡзюу да тюбегенин, хар нени да бир-бирин билиб, кѡайсы тюз болгъанын чегиб кѡрюб этерге кереклисин кѡб айтхандыла. Мен а былайды деб кишини да ийнандырыр акъылда башламагъанма. Тюзю, бизни юйдегиде ата, ана бла балаланы арасында бир-бирин ангыламагъанлыкъ, тиклик болмагъанды. Ол себебден, кишиге да тѡрелик эталлыкъ тюлме. Мен ангылагъаннга кѡре ол башында айтылгъан эки

оюмгъа да къараб, атагъа, анагъа, балагъа джараулусун да алыб, юй-турмуш джашауда хайырландыргъа керекди. Алай болса, джаш тѣлю бла уллуланы арасында кѣлкъалды боллукъ тюдю, деб ол акъылымда къалама. Былай сагъыш этиб, тинтиб, къарасам, бизни юйдегиде болум мен эс билгенли да алайды.

Мени атам джылы келген адамды. Къазауатда фашистле бла юч джылны сермешгенди. Тѣрт кере джаралы болуб, госпиталлада джатыб да чыкъгъанды. Алай а энтда кѣбледен тириди. Пенсиягъа чыкъгъанына да къарамай, ишлеб турады. Болду энди, солу, не кереклинг да табылады, сабийлеринг да джетгендиле деб, хоншу адамла алай айтыр ючюн къалмайдыла. „Мен джукъ кереклим болуб, неда юйдегим меннге къараяллыкъ тюдю деб ишлемейме, ёмюрюмден бери адамланы арасында болуб, энди юйге кириб туралмайма“,—деученди атам да.

Анам къыз заманында бла къазауатны кѣзююнде болмаса, колхозда ишлемегенди. Биз уллу юйдегибиз. Менден сора да эки джаш бла юч къыз бардыла. Бизге къарагъандан, школгъа къурагъандан, юй джумушдан озмагъанды. Экиси да кеслери кереклилерин джаза, окъуй биледиле. Атам алтынчы классны бошагъанды, анам аллай бир да окъумагъанды. Эшта, аланы заманлары бизникиден башха тюрлю болур эди. Аны ючюн киши айыб эталлыкъ болмаз. Къысхасы, тюз элчи адамладыла.

Юйдегиде джашладан эм гитче менме. Мени да, дагъыда уллу къарнашым бла эгечими да баш билимибиз барды. Къалгъанла да окъугъандыла. Эм гитчебиз энтда окъуйду. Бизге билимсиз, ангысыз, къарангы адамладыла деб, эшта, киши да айталлыкъ болмаз. Атламыбыз, джашау къуаргъа излегенибиз да анычады. Былай алыб къарасанг, аллай бир баланы къайсы бири болса да къартланы оноуларын терсге санаб, башха тюрлю оюмну этерге боллукъ эди. Тюзю, юйдегини махтагъанлыгъым тюдю,

ам уллу эгечим бла ортанчы джашдан сора алай этген да болмагъанды. Уллу эгечим а атам бла анам асыры багъатмагъан, джаратмагъан джашха, кишиге да джукъ айтмай, къачыб кетген эди. Алай а къартла разы болмаса да, джюрекдегин тышына чыгъармай, хар нени кереклисича тындырдыла. Къарнашым а къачан да кесим айтхан дерге ёчдю. Къаллайла этгенин билмейме, анам бла атама кесини „тюз.тююн“ ангылатады. Къалгъанла къартлагъа сиз терс айтасыз, биз айтхан болсун да демейдиле, ала да бизге сиз не билесиз деб эшитмегенме. Барыбыз да эки джанына да келишген джолну сайлагъынбыз. Башха юйдегиледеча, бизде да бир-бирде ууакъ ёзле джюрюй, ангылашынмагъан затла да бола болурла, алай а ол затла уллула бла балаланы бр-бирлерине къарауларын тюрлендирмей, дженгил огъунакъ унутуладыла.

Алайды да, арадан талай кюн кетсе да, Рая анасын алай сансыз этиб сёлешгенин унуталмайма. Джюрегими бир зат къыйнагъанча болуб, неди бу деб турсам, хар къуру ол эсеме тюшеди. Нек айтды ол алай? Анасындан былай суурча, арада не болгъанды эке? Бала бла ананы бир-биринден эрек этерча кюч къайдан чыкъды? Кимди муну анасы, къаллай адамды? Анда къаллай айыб болургъа боллукъду? Палах муну кесинде болурму? Къачан-дан бери бир-бирин харам этиб турадыла? Мен Рая бла джашаууму бир этерик эсем, бу соруулары барына да джууаб табаргъа керекме. Не ариу айтсам, не хыны этсем, не бу затны билирге излегеними сездирмей, аз-аз сора турсам, Рая айтыргъа да болур. Алай а мени рахат этер ючюн, алдамазлыгъын къайдан билгин. Огъай, алай бла болмайды. Билирге уа керекди. Бусагъатда къалай алай болса да, биз бир юй болгъандан сора анга тюбемей къалаллыкъ тюлме. Сора юйдегиде, тийреде адамла, кими барды муну деб сорсала, анасы саулай тургъанлай, джокъду деб, къалай айтырыкъма? Ариу, алай айтсам да, бара-баргъан заманда билинмей къаллыкъ тюлдю. Хо,

аны да къойяйым, къызы бла джашаб, аны анасындан хапарсыз болуб тургъан адамны бетине джарашмагъан затды. Ким къалай эсе да билмейме, мен алай эталлыкъ тюлме. Бир-бирде болмагъан затланы юсюнден дауур чыгъыб, арты тереннге да кетиученди. Алай эсе уа, ана бла баланы джарашдыргъа керекди. Тюзю, ала бир-биринден суугъандыла деб да айталмайма. Мен ангыла-угъа кёре, алай болур мадары да джокъду...

Не этерге керекме? „Болмагъан затла бла башынгы аурутма да, ишинги эт“ деб кетгенди, ол бир кюн Азретге оноу соргъанымда. Ол айтыугъа кёре, мен аны анасы бла тюл, кеси бла джашарыкъма сора, хар нени къозгъаб айланыргъа неге керекди. Ариу, Азрет тюз эсе да, билмейме, алай а хар адам бирер тюрлю болады. Ол айтханча этиб къоялмайма.

Ахырда да, быллай бир сагъыш эте турмай, Краснодар крайгъа, аны анасы болгъан джерге барайым да келейим, деб анда тохтадым. Не келсин, башха крайлагъа, областлагъа, республикалагъа бир джыйылыугъа неда семинаргъа болмаса, бизни командировкагъа барыргъа эркинлигибиз джокъду. Ишни бу къызыу кёзююнде, редакторгъа кесими джумушум бла къайры эсе да барыргъа эркинлик бер деб тилеген ушагъыусуз затды. Ол унарыкъ да болмаз. Шабат кюнбла ыйых кюннге барыб къайтыргъа боллукъду. Алай а ёретин джетиб къайтхан бла не билликме? Отпускагъа кёзюу джетерге алкъын узакъды.

— Мен ары джетиб келмей мадарым джокъду,—дедим Азретге, ингирде редакциядан чыгъыб бара.

— Эшек бузгъа тирелгенча, бир айтсанг, бегиб къалгъан адетинги бир къойдуралмадым, — деди Азрет. — „Къайын“ ананг бла танышмай боллукъ тюл эсенг, бар да къутул...

— Къалай барайым?

— Къалай барлыкъса барыб, автобус бла, такси бла, поезд бла... Ачханг джокъ эсе, джол хакъ берейим...

— Огъай, ачхам барды, эки-юч кюннге бошлукъ керекди...

— Ыа сени ким тагъыб турады?..

— Ишден къалай кетеме?

— Сеннге тёрт кюн боллукъмуду?

— Тёрт кюн а боллукъ эди, аланы меннге ким бердикди?

-- Мен береме...

— Сени редактор къачан этгендиле?

— Редактор болмагъанлыкъгъа, мени башым ишлейди, хайыуан. Къайсы районнга болса да барама де да, бараз кюн эки кюннге командировочный ал. Ол кюн огъунакъ джолгъа чыгъаса. Орта кюн анда боласа. Байрым кюн бла шабат кюн ишинги тындыраса. Ыйых кюн а ызынга айланаса. Алай бла, баш кюн сагъат сегизге, келиб, эркишича, кабинетге киресе. Ангыладынгмы?

— Ангылагъан а этдим, алай а...

— Ангыладынг эсенг, алаяны, былаяны да къой да, бар. Мен кетдим, шахарда сенден сора да оноу керекли адамла кёбдюле,—деб джолну ёрге айланды.

Мен да хант юйге кириб ауузланыргъа деб, джолну кёндеден къыркъдым. Алай а Азретни оноун джаратмадым. Андан башха не мадар этерге боллукъду,—ол эди тагъышым. Огъай, ол айтхандан башха мадар джокъ эди. Терс этгеними билеме, алай а бир уллу ишни тындырыр ючюн, амалсыздан этеме деб, кесими ариуларгъа кюреше, хант юйге джетдим. Редактор бир иш табыб, барыр мадар болмай къаллыкъ эсем да, билмейме. Ариу, ары барсам да, Раяны анасындан толу хапар къалай алыгъымдан, кимле бла сёлеширимден, крайны къыйыр тюреминде гитче элчикни къалай табарымдан да хапарым джокъду. Къалай-алай болса да, башлагъандан сора тындырыргъа керекди да, кёрейим къолдан келгенни...

Бараз кюн кюнортадан сора бёлюмде материалла аз болгъанын айтыб, редакторгъа командировкагъа барыр

актылым болгъанын билдирдим. Ол къайры барлыгъымы, анда не этерими, кимлеге туберими сорду. Бусагъатда неге аслам эс бёлюнюрге кереклисини юсюнден кеси да талай зат айтды. Ол атамдан аз гитге адамны алдагъаныма асыры джунчугъандан, уялгъандан, кеси аллыма терлей, бетим тюрлене тургъанын сезмедим. Тюзю, алдаргъа бетим джетерикди деб аны эсинде да болмаз эди. Мында ишлеген заманымы ичинде мени, къалгъанлача, бирер сылтау бла ары-бери джанлагъаным да болмагъанды.

Эки кюннге берилген удостоверениени да хурджунга уруб, тургъан юйюме келдим. Раягъа „командировкагъа“ кетерими айтхан эдим. Мироновна юйде джокъ эди. Алай а тюнене тёрт кюннге кетерикме деген эдим. Ол себебден паспортуму хурджунума салыб, автостанциягъа келдим. Краснодар шахаргъа баргъан автобус кетерге къб къалмагъан эди. Мен таныгъанладан биреу кёрсе ары баргъанымы, не Раягъа, не редакторгъа сёз арада аптыб къоярла деб къоркъуб, тегерекге къарагъаным да къурумагъанлай, билет алыб, автобуса миндим.

Краснодаргъа эртденбла джетдим. Мени бла бир автобуста келгенлени арасында нёгер чыкъмады. Алайда айтханларына кёре, ол элге былайдан автобус да джюрюмей эди. Алгъы бурун районнга барыб, алайдан кетерге керек эди. Неди амал, атландым. Кюнортагъа джууукъ районну арасы улуу стансеге келиб тюшдюм. Мен барлыкъ элге автобус ол сагъатда кетиб тура эди. Сакътай къалсам къалай болур деб, бир кесек сагъыш этиб, эки къат телерге сёлешиб, такси тутдум. Экинди да болгъунчу Раяны анасы джашагъан элге джетдим.

Хо, джетдим. Энди неден башлайма? Танышым джокъ, билгеним джокъ, кимден хапар сорлукъма? Сора неден да алгъа кече къалыр джер излерге керек эди. Къайсы юйге барсанг да, къонакъбай боллукъларын билеме, алай а меннге кече къалыргъа керекди деб, кириб, баргъан да ушамагъан затды. Бир къауум улуу элдеде „Дом колхозника“ зат-деб талай адам кече къалырча

кѣонакъ юйге ушагъан джерле болуучан эдиле. Мында джокъмуду эке? Ол сорууну суу алыб келе тургъан тиширыугъа сордум.

— Былайы Тау-магъадан комбинатха эм джууукъ эди,—деди ол,—ары келген, кетген кѣб болады. Ала ма ол алайда мекамны кѣонакъ юй этиб турадыла. Алай а бош орунлары хазна болмаучанды...

Огъай, бу джол бош орунлары бар эди. Адам ортагъындан атлагъан акъ чачы бла суююмлю тиширыу бек джарыкъ тюбеди. Ол огъай паспортуму да сормады.

Ол кѣргюзген бѣлмеге кирдим. Анда эки орундуку да бош эдиле. Кесим болгъаныма кѣууандым. Солургъа, мени бери келтирген ишни юсюнден сагъыш этерге алай таб эди. Иги кеч да болгъан эди да, барыб, гитче хант юйчюкде ёретин ауузланыб, ишни тамбла башларма деб, кѣонакъ юйге кѣайтдым. Эшта, анда кече кѣаллыкъ адамла бирер сылтау бла элге чыкъгъан болур эдиле, кѣуру ол тиширыудан сора адам эслемедим. Ачхычны алыб, кесим джатарыкъ бѣлмеге кирдим. Мен да, тешииб, таяныргъа тебрегенлей, эшик кѣагъылды. Ачханым-да, ол тиширыу сюелиб тура эди.

— Мында джашагъанланы бири, джыгъылыб, аягъын сурутханды да, юйге кийиралмайма,—деди.

Биз аны юйге джыя айланнгынчы иги кесек заман озду. Аны кѣайгъылы болгъаным бла кѣаллайла эсе да джукъум келгени да кетди. Ингир хауада бир кесек олтурайым деб, арбазда тапчанига чѣкдюм. Ол тиширыу да, мен ол адамны юсюнден болушханым джюрегине джарагъан болур эди, табакъ бла талай алманы да алыб келиб, кѣатыма олтурду. Мен излеген адамдан бир джукъ биле болурму деген акъыл келгенинде, ууакъ-тюрек затланы юсюнден ушагъыбызны анга бурур кѣайгъыгъа кирдим. Сѣзню узакъдан башладым.

— Мен мында болмагъанлы джыйырма джылгъа джууукъ болады,—дедим.—Элигиз улуу тюрленнген кѣ-реме...

— Мындан адаммыса?

— Огъай, туура мындан да тюлме,—деб джууаб бердим. Андан ары не айтыргъа билмей, бир кесек сагъыш этдим да:—Меннге беш-алты джыл болгъан сагъатда атам, анам мындан кѣчгендиле,—дедим.

— Сора мен аланы таный да болурма, кимледиле?

Мен аланы кимла болгъанларын айтдым.

— Ала айтыугъа кѣре, къазауатны аллында джыллада Хаджи-Муратлары деб бир юде патарда тургъандыла. Артда кеслери межам ишлеб кѣчген хапарлары бар эди...

— Тохта, ол Хаджи-Муратлары дегенинг кимле болдула да? Энтда мындамы джашайдыла?

— Да мында болурла. Алай терен хапарым джокъду. Юй бийчесини аты да Мариямды дей эдиле...

— Мариям? Баям, ол насыбсыз юдегиге айтаса. Эри Хаджи-Мурат, къатыны Мариям... Хо, хо, аладыла.

— Сора таныйса?

— Таныйма, танымагъаным да ала болгъай эдиле...

— Нек айтаса алай?

— Эй, сен аланы хапарларын билсенг...

— Да айт, алкъын алай кеч да болмагъанды,—дедим мен, бир тюз хапар эшитирими билиб ашыгъа.

— Аллай хапарны айтхан да иги тюлдю. Таб, сѣз этгеннге да санарса, алай а соргъанынгдан ары айтайым. Хаджи-Мурат тюз адам эди. Биз ол сагъатда аладан узакъ болмай джашай эдик. Сени атанг бла ананг таб бизникилени да таный болурла. Къаллайла эсе да къала кетиб, Хаджи-Мурат къазауатха урушну аягъы сюремде кетди. Узаймай, Мариям бир къызчыкъ табды. Ариу тиширыу эди. Олсагъатда эркишиле кѣб да тюл эдиле, алай болса да аны ызындан айланыргъа табылдыла. Ол а бирин да къатына къоймагъанында, ачудан ала кѣб тюрлю хапар чыгъардыла. Хаджи-Мурат эки-юч джылдан къайтды. Хоншу да, тийреде адамла Мариямда айыб болмагъанын айтыб кюрешселе да, ол бош хапарлагъа ийнанды. Къызчыкъны да сыйырыб, кетерге умут этди,

алай а закон бла джолу болмазлыгын билиб, аны юсюнде дауур этмеді. Кеси къайры эсе да Север таба кетгенди дей эдиле, тюзюн киши билмейди. Мариям гюнахсыз жеринде юю чачылгъанына бек кыйналды.

Къызчыгын да алыб, ишлеб айланды. Бир джети-сегиз джылдан къайдан эсе да келген бир адамгъа барды, Аны ючюн айыб салгъан да болмады. Джаш тишируу эди, сора эркишиле ызындан тюшюб къоймай эдиле. Къайдам, джангызлыкъдан да эрикген болур эди. Ючтёрт джылны бек иги джашадыла. Андан сора ол киши ичгиге башын салды. Бир кюн эртденбла къызчыкълары, олсагъатда анга онбеш джыл болгъан болур эди, къаты нуруб, район больницагъа алыб кетгендиле, деб хапар джайылды. Неси ауругъанын, къалай болгъанын киши билмей эди. Атасы, анасы да ары кетиб, юйлеринде киши къалмагъан эди. Талай кюнден бары да къайтдыла. Ол кече огъунакъ да къызчыкъ тас болуб къалды. Халкъ аны къайгылы болгъанлай, ингир алагъа ёге атасын да сарайда асмакъгъа асылыб тургъанлай табдыла. Ол кеси кесин тагъыб къойгъан эди. Милициядан-затдан да адамла келиб кюрешдиле, къызчыкъ къайры къачханындан, бу кесин нек асханындан джукъ билалмадыла. Ариу, бизге айтмай къойгъан эселе да, билмейме. Мариям джазыкъ, бу затланы кёлтюралмай, джюрек ауруулу болуб, больницагъа тюшдю. Таб, бир кесек шашхынлыракъ болгъанча да кёрюне эди. Энтда алайлай турады. Арадан талай джыл озду. Мариямны ишлер къаруу джокъ эди. Эгечи барды—Люба деб. Башха джашасала да, ол келиб, кёз-къулакъ болгъанлай турады...

— Ол къызчыгъы алай тас болгъанлай къалдымы?—деб сордум.

— Аны айтыргъа тебregenме. Эсибизде болмай тургъанлай, Любалада джыл да тюгел толмагъан бир къызчыкъ табылыб къалды. Эгечимдан туугъанчыкъ къайда эсе да эрге баргъанды, экиси да ишлейдиле да, къарар адамлары болмай келтиргендиле деб, Люба хоншулагъа

алай хапар айтханды. Эгечинден туугъанны, аты да Раисамеди, Раямеди, Розамеди, эсимде тюлдю, киши да кёрмегенди. Биз, тиширыулары, ичибизде сёзмю тохтайды, Люба бир къатынга ичгисиниб, эгечинден туугъан олсагъатда нек къачханын айтханды. Эсириб келиб, ёге атасы артыкълыкъ этгенди, болыницагъа да аны ючюн тюшгенди. Анасын да харам этиб къачханы да аны ючюн болгъанды. Ол огъай, кесини къызчыгъын келтиргенинде да, кыйын ауругъан анасын кириб кёрмегенди. Ёге атасы уа, тутарыкъларын билиб, эсиргени бла ол итликни этгенине аллахдан, адамдан да уялыб, кесин асыб кьонгъанды. Ма алайды Хаджи-Муратланы хапарлары...

— Сора Раямыды, Розамыды, аны къызчыгъы анасы бла тюлмюдю?

— Хо сеннге, анасы кесин кючден джюрютеди. Кёбюсюне орундады... Къызы къайда эсе да джашайды дейдиле, келиб билмейме. Ариу келген эсе да, кесини сабийин кёрюб кетген болур, анасына къайтмагъанына уа ишексизме...

— Ана бла баланы арасы туура былай къалай болуб къалды да? Айыб ёге атасы бла аракъыда тюлмюдю?

— Билмейме. Элде кёб тюрлю сёз джюрюй эди. Ким биледи, сен экинчи эрге бармасанг, мен алай боллукъ тюлем деб ачууланган эсе да. Бир къауумла анасы, энди болур болгъанды, бу ишни башын джабайыкъ, деб кызына ариу айтыб, кьоркъутуб да тургъанды дейдиле...

— Сейир хапар айтдың, — дедим мен. — Энди заман да болгъанды, тынчаяйыкъ...

Келиб бёлмеге кириб, тешинген да этмегенлей, орун-дукъгъа таяндым. Мен не зат болса да бир тюрлю хапарны эшитирими бери тебреген сагъатымда да биле эдим. Алай а бусагъатда эшитгеним.., Огъай, быллай ауур хапар эшитирикме деб а джети джукълаб эсима да келмеген эди. Рая, Рая... Сен не насыбсыз джан эдинг!

Мен билмегенликге, джашауда биринчи атламларын да къайгы, кыйынлыкъ бла башланган кёреме. Бир-бирде алай адамла къалганладан да иги болуб кетедиле. Сени уа алай болургъа къаруунг джетмейми къалды эке? Не уа аны къайгысын этмей, болур болгъанды деб, кесинги бошлабмы къойдунг? Рая, Рая, дунияда иги адамла аманладан кёб болгъанларын къалай ангыламадын? Анангы харам этерча, экигизни арагъызда къаллай сёз, къаллай ангылашынмагъан зат болду? Экингден къайсын тюзсюз? Юйдегиде болгъан кыйынлыкъ къачан, къалай башланды? Биринчи, экинчи атанг, ананг, кесинг...Къайсынгдады айыбны уллусу? Бусагъатда аны излерге, билрге да керекмиди?

Бу оюмла, сагъышла, бир-бири ызындан башыма келиб, мени чыртда къатышдырыб къойдула. Бу къатын тюз хапар айтды эсе, мени бери келтирген ишни хазна къалмай тындыра кетгенме. Тохта, къалай тындыра кетгенме? Къуру хапар билир ючюню келгенме? Ол асыры аз тюлмюдю? Хапар билген бла кетиб къалсам, андан меннге, Раягъа, аны анасына, кызчыгына да не хайыр? Бу насыбсыз адاملаны бир-бирине тюбетиб, джарашдырыр къайгы этерге керек тюлмюдю? Мен да быладан адам болургъа излей эсем, ол мени борчумду. А къалай? Аны уа билмейме. Раяны бир затла этиб унатыргъа болурма, анасын а? Алай а ол анча джылны кызын кёрюрге термилиб тургъанды, бу тишируу тюз айта эсе. Сора къууаныб къоярыкъ болур. Алай болмай, энди ёлор заманымда Рая меннге неге керекди, аны ючюн сакъат болгъанма, ауруу табханма деб къойса уа, не этерикме? Тюзю, да мындан ары бир джангы джукъ эшитирик тюл эсем, бусагъатда хапаргъа кёре, бу тиширууну уллу айыбы барды деб да билмейме. Биринчи эри алай сыйсыз этиб кетди эсе, бу ёмюрюн джангызлай ашырыргъа керекди. Ишни аягы алай бошаллыгын да къайдан билсин. Сора баласындан экинчи эрин бек сюйюб, аны айтыб тутдурмаз ючюн кюрешгенди, ол итли-

гине да къарамай, дегенге да, мени сартын, ийнанмай-ма. Бу затланы Раягъа ангылатыргъа керекди. Башхатюрлю болгъан эсе уа? Аны уа тамбла билирге кюрейшим. Да къалай билеме да? Кимден башласам таб болур? Раяны анасыны кесине барыб къалырмедим? Алай а кимме деб барлыкъма? Сора ол бираз къатышханча болуб къалгъанды деген а неди? Сёзюмю ангылармы? Андан эсе, ол Раяны къызчыгъын тутхан тиширыугъа барырмы эдим? Эшта, ол эсли адам болур. Алай болмаса, эгечине да къараб, аны къызыны баласын да ёсдюрмез эди. Анга уа къалай, не айтыб барама?..

Узакъ джолшу джюрюб келгеним, бу ауур сагъышла да анга къошулуб бираз абзыратхан болур эдиле, асыры арыгъандан, къарыусуз болгъанча болуб, кесим да эсле-мегенлеи, джукълаб къалдым. Уянганымда, кюн чыгъыб тура эди. Алкъын бу иш къачан тынарын, ол адам-ланы къайсына, къачан, къалай туберими билмегеним себебли, заманны аяулу хайырландырыргъа керек эди. Мен, дженгил огъунакъ кийиниб, бет-къол джуууб, орамгъа чыкъдым. Ишни неден, кимден башларымы уа билмей эдим.

Ол тийреде ары-бери бара иги кесек турдум. Алай а былай этсем иги болур деб, бир оюмда тохтаялмадым. Орамда тереклени санай айланнгандан а хайыр джокъ эди. Не этерге билмей, алайдан озуб баргъан джашчыкъдан эки эгечни да къалайда тургъанларын сордум. Ол, тохтаб, уллу адамча, толу джууаб берди. Джашчыкъ Мариямны юю арлакъда болгъанын айтды. Эгечи Люба уа бу тийреде эди. Арбазгъа кириб сёлеше тебресем, бир оюм келир деб, къошунбаш юйчук таба атладым.

Джылы да алтмышлагъа джууукълашхан болур эди, бир тири тиширыу арбазны къарын кюрей тура эди. Мени кёргенинде, былай эртде келген къонакъ кимди дегенча, ишин да къоюб, джити къарады. Саламлашдыкъ. Тынчыкъ-эсенлик сордум.

— Кел юйге,—деди ол.

— Да юйге да барырбыз, ишинги да бёлдюм, кечер-сиз...

— Адам саулукъда иши бошалмайды. Мени уа не ишим болуб да, бу арбаз тюлмюдю. Кел, сора бир да къуруса да былайгъа олтур,—деб босагъадан чыкыгъан джерге гитче шиндикчикни салды. Кеси да къангадан этилген табхычлагъа чёгеледи.—Да, иги джаш, сен, бир таныш адамча, саулукъ-эсенлик сордунг, сау бол, алай а мен сени таныялмай турама.

— Мен узакъдан келгенме, танырыкъ тюлсюз,—дедим. Сора ауузума къалай тюшгенин билмейме:—Мен Раяны эриме,—дедим да, алдагъаныма, алай айтханыма да тартыныб, джерге къарадым

— Бизни Раяны?—деб сорду, къууаннганын джашырмай.—Сора биягъындан бери аны айтмай нек тураса?—ол, туруб келиб, мени къаты къучакълады. Мен талай заманны келмей туруб, юйге келсем, къатыбызда уялыр адам болмаса, анам къучакълай эди алай.—Кел, кел юйге,—деб къоймай ичгери кийирди.

Гитче коридорчукъ бла барыб бир бёлмеге кирдик. Юйню ишленнгенине кёре, ол джанында да быллан бир бёлме болур деб кёлюме келди. Неден да алгъа орундукъну юсюнде бёлениб тургъан гинджиге кёзюм илинди. Ол Раяны къызчыгъыны гинджиси болур эди. Мени диваннга олтуртду. Ариу акъланнган пешчик, аны къатында гитче столчукъ бла эки шиндик, орундукъну артын-бир-бир джерлерин кюе ашагъан кюйюзчюк, бир къабыргъада да картла салыннган эки уллу рамка—быладан сора адам кёз илинирча джукъ эслемедим. Полда ууакъ бусхулла, сабий оюнчакъла, джылтыргъан къагъытчыкъла бар эдиле. Ала Раяны къызчыгъыны иши болур эдиле. Сабийни кесин эслемедим. Эшта, олбир бёлмеде джукълай болур эди.

— Айт хапар, джашым, не эте турасыз?—деди Люба къатыма олтуруб.—Рая къайда ишлейди, саулугъу къалайды?

— Заводда ишлейди, саулугъу да игиди,—дедим.— Салам айта эди.

— Соргъаныма айыб этме, сен Борис болурса?

— Огъай, мени атым Сеитди. Рая Борисден айырылгъанлы джылдан артыкъ болады...

— Рая айтхан болмаса, Борисни кѳрген да этмегенме. Бери келмегенине кѳб болады. Бир да кѳурса сениге баргъанын нек джазмагъанды, кѳурурукъ?

— Бирге келирбиз деб тура эдик. Аны ючюн джазгъан болмаз,—дедим.—Алай а бу джол ол келирча болмады. Солуу кюнледе да заводда нени эсе да этерикбиз дей эди. Мени да кѳб туруп заманым джокъду. Бир танийым деб келгенем да, Мариямладан эсе сени юйюнг джууукъ болгъанына, алгъа сеннге къайтханма...

— Мени этиб тургъаныма къара, сен джолоучуса, къабарыкъ къайгъылы болур орнуна...

— Огъай, былай эртде къачан да ашамайма. Мариям не эте турады?

— Джатады. Арт беш-алты джылны ичинде ёресинден джатханы кѳбдю.

— Несиди инджитген?

— Билмейме, джашым. Дохтурла джюз тюрлю затны айтадыла. Джазыкъ джангыз кеси бир юйде атылыб турады. Кел да бирге турайыкъ дейме, унамайды. Мен да Раяны къызчыгъы бла булджуйма. Башха кишим джокъду...

— Аллахха шукур, сен аякъ юсюндесе. Мариям огородха-башха къараяла да болмаз, не бла джашайды?

— Пенсия алады. Хоншу, тийре да болушады. Мен да, къайдам, къарыугъа кѳре, болгъан затдан юлюш этеме. Кечине барлыкъ болур эди, джангызлыкъ ауур тиеди. Кеси джангыз болуб, дунияны сагъышын этиб, ауруун теренге ийиб барады, дейдиле дохтурла.

— Да алай эсе, не биз бери кѳчюб келейик, не аны ары элтейик.

— Алай боллукъ тюлдю,—деб ахсинды. Сора андан ары не айтыргъа билмей тохтады.

— Нек сора?

— Алайды, джашым. Хар юйдегини кесини бир кызынлыгы болады. Мариям бла Рая да, эшта, мындан ары бирге джашаб, бир-бирин онгдураллыкъ болмазла. Ала айырылгъанлы асыры кѣб замаң озгъанды. Рая бла сен бир-биринги ангылаб джашай эсегиз, андан ары хар нени тинтиб да кюрешме. Мариям ауруучуду, бююнмю ѳледи, тамбланы ѳледи, къайдам. Сиз насыблы болугъуз ансы, ол тургъаныча турур. Къызчыкъны уа менде турма кыюгъуз, бир таблыгы тюшгюнчю дери. Ариу, къалыб кетсе да, кыууаныб кыоярыкъма. Бир-бирибизге юренгенбиз, сиз менича да кыараяллыкъ тюлсюз...

Экибиз да иги кесекни джукъ айтмай турдукъ. Любаны Мариям бла кызыны арасында хапарны айтыргъа сюймегени таныла эди. Мен аны билсем да, эштирге излей эдим. Ким биледи, туугъан эгечи тыш адамладан эсе толу хапар биле болур. Къалай алай болса да, бу ишни бир джанына этерге керекди. Бир джзыкъ, ауруучу кыартны кесин атыб тургъан аллахдан, адамдан да айыбды. Не этиб да, ана бла баланы, ариу, бирге тутарча болум кыураялмасам да, джарашдыргъа керекме. Ол заманда Рая бла мен кѣзюу-кѣзюу келе-кете туурбуз. Ол да кыарт тиширыуну джанына асыуду.

— Рая ахыр кере бери кыачан келген эди?—деб сордум.

— Да кызычыкъны келтирген сагъатында. Джылдан артыкъ болады...

— Анасына кыайтханмы эди, огъесе сеннге кызычыкъны бериб, кетибми кыалгъан эди?

— Кыайтмагъан эди...

— Къалай? Мен билгеннге кѣре, ала талай джылны бир-бирин кѣрмей тургъандыла. Сора алай къалай этди Рая?

— Билмейме. Бир да бек ашыгъа эди да, кире къалсам, мычырма деген болур эди...

— Алай узакъдан келиб, талай джылны кёрмей тургъан анасына къайтмай кетген къалайгъа баргъан затды!..

— Кетиб бара, мен билмей къайтхан эсе да, къайдам. Мариям меннге джукъ айтмагъан эди,—деб башха оюмгъа кёчерге умут этди. Алай а мени сёз урумумдан алай бла джолу болмазлыгъын билди дейме,—Мен бусагъатдан къайтайым,—деб бёлмеден чыкъды.

Мен кесим къалдым. Люба меннге толу хапар айтмазлыгъын билдим. Аны ючюн ол тиширугъа айыб джокъду. Алай а мен да андан ол хапарны эшитмей болмайма. Эки ара ачыкъ болмаса, мен Мариямгъа не аз да болушлукъ эталлыкъ тюлме. Люба былай бла джукъ айтмай эсе, сёзню башха тюрю башларгъа керекди. Тохта, Мариямлагъа алайсыз, алайлы да барлыкъма сора, аны кесинден соруб къойсам а? Огъай, ол да таб келмейди. Биринчиси, Мариям джукъ айтмазгъа боллукъду. Экинчиси, айтса да, кесин ариулар да тебрер. Ючюнчюсю уа—аллай ауругъан адамны джюрек джараларын къозгъаб артыкъ да къыйнармамы? Бу юч оюмну бири да мени муратыма келишмей эди. Алайды да...

— Былагъа бир узал,—деб Люба мени эсими бёлдю. Къарагъанымда, джангы бишиб, тютюнлей тургъан гардошла, тузланган агурчала, уллу кружка бла бир суусунну тебсиге салыб тура эди.

— Бош къыйналдыгъыз,—дедим. Алай а ингирде да асыры къолай ашамагъан эдим да, тебсиге олтурдум.

Аз-аз сёлеше, гардош табакъны иги джукъартдым. Ызындан да суусунну ичиб, анга да алгъыш этдим да, мындан ары да биягъынлай сора турсам, чот болмазлыгъын билиб, Мариямны, аны эрини, Раяны юсюнден хапарны, къонакъ юйде ишлеген тишируу айтханча, джарашдырыб айтдым.

— Алайды да, менден джукъну джашырыб кюрешмегиз,—дедим.—Барыбызгъа да хар зат ачыкъ болгъаны

игиди. Мен Раяны анасыны, сени, кызчыккы кыйгы-
гызны этмесем, ол затланы сюрюб айланнык тю
эдим. Табарымы табдым, кыалгъанла от тебеси болсунла,
деб кыоярык эдим. Сизни арагъызда бусагъатда эркиши
джангыз менме. Сора кыолумдан келген бла барынга да
джараргъа излейме. Мен сизни айыбыгызны ачаргъа,
аны артда Раягъа беишге айтыргъа, кыйдам, сизге
уллу селеширге, деб этгенлигим тюдю. Ол себебден
джуккуну джашырмагъыз.

— Бу хапарны Раямы айтханды сеннге?—деб сорду
Люба.

— Огъай. Рая аны айтса, мен бери келгинчи аны бла
иги селешиб, мындан ары кыаллай мураты болгъанын
билиб, бир оноу этиб келлик эдим. Ол сагъатда ишим да
бираз тынчырак боллук эди. Кыуру Мариямны келюн
билсем, анга кере этерик эдим. Энди уа эки джаныны да
сагъышын эте турама...

— Да ким айтды да сеннге ол хапарны?

— Аны ким айтханына уллу магъана берирге керек
тюдю. Андан эсе мындан ары не этерибизни ошоун
этейик,—дедим мен. Ушагъыбызда мен онглу болгъаны-
мы билгеним себебли, тартынмай, ачык, ёхтем селеше
эдим.—Бу затны юсюнде дагъыда мен билмеген не бар-
ды?

— Ким эсе да сеннге иги хапары болгъан адам айт-
ханды,—деб ахсынды Люба.—Алай а ол элге джайыл-
гъан хапарды. Аны тюзю, терси да барды. Раягъа ол ит-
ден туугъан артыкылык этген сагъатда Мариям юде
джок эди. Элни кыйырында бир джууук джетген
адам келин ала эди да, барыбыз да анда эдик. Ол огъай,
экинчи эри да. Ол кюннге кыарагъанча, шахарда джаша-
гъан бир таныш кыатын бизге кыонакыгъа келеди. Мени
юйюмде кишини табмайды. Сора алагъа барады. Анда да
киши джок, алай а эшикле ачык. Ол арыб келген
адам ич юйге кириб джарашыб джатады. Рая уа терек-
ле тюбюнде дерсин эте тургъанды. Аны келгенин да эс-

лемегенди. Дагъыда, къайдэм, нёгер къызларына затха баргъан болур, юйге джассыдан атлаб джыйылады. Ол сагъатдан ёге атасы да, эсириб, эшикден тюшеди. Алайда, сен эшитгенча...

— Да ол шахардан келген къатын уянмаймы къалгъанды, огъесе...

— Ёлгенди, ахыратда да бир ёлсюн, уянганды. Бир биригизни кесигиз, мени не ишим барды дегенча, джукълагъанча этиб тургъанды. Тюзю, алай боллугъун да биле болмаз эди. Болур болгъандан сора уа, не этерге билмей, юйден къачыб чыгъады. Рая да аллай болумда аны ким болгъанын тапмайды да, анам болур деб, анда тохтайды. Сора меннге нек болушмады деб, ол кюн огъунакъ анасына суууб къалады. Ол къатын а шагъатха затха чакъырыла, нек къараб турдунг, дерле деген кърккъуу бла къаллайла эсе да ол кече огъунакъ шахаргъа джанлаб кетеди. Кишиге да айтмайды. Былтыр ёлюрюню аллы бла эрине айтады. Андан ол адамладан кечмеклик тиле деб да джалынады. Эри къатыны ючюн кечмеклик тилегени да болмады, алай болса да, тюзюн келиб айтхан эди...

— Алай болгъанын Рая билемиди?

— Биледи. Ол джолда къызчыкъны алыб келген сагъатда бек джарашдырыб айтхан эдим. Алай а ийнанмады. Меннге ол кыйынлыкъ джетген сагъатда бирси бёлмеде рахат таяныб тургъан анам болгъанын билеме, деб хахайдан алыб джылаб тебрегенинде, андан ары мен да джукъ айтмадым.—Ол бир кесек сагъыш этди да:—Мариям Раягъа ёге атангы бу итлигин джашыр деб тилегенди деген хапар бошду. Больницада сагъатында анасын къатына да къоймай эди. Ол юйге къайтхан кюнюню ингиринде огъунакъ тас болуб кетген эди. Анасы бла юйде да сёлешмегенди Рая. Бир башха сылтаула этген болмаса, ёге атасыны юсунден врачлагъа да, милициядан адамлагъа да джукъ айтыргъа унамагъанды. Ол киши уа, кесин асарны аллы бла хар затны болгъаныча ачыкъ джа-

ыйб, кьагъытчыкъ кьойгъан эди. Аракъы бла кесине минг налат бере болур эди. Алай а ол кече бирси бѣлмеде къайсы тишируу болгъаныны юсюнден джукъ айгылмай эди. Эшта, анга эс да бѣлген болмаз эди...

Люба, хапарын бошагъанын билдире, меннге джити къарады. Мен аны ол къарамында „энди тюзюн билдинг, бир мадар эт, болду ананы, баланы да кыйналгъанлары“ деген тилекни ангыладым. Алай а, къалай этейим, не мадар этейим? Неден башлайым, къайсы бла алгъа сѣлешейим? Айхай, мында бир оноу сорлукъ адамынг болса уа...

— Чыртда гюнахы болмагъанлай, биринчи эрини, талай джылны аллына къараб, сакълаб тургъан адамыны бедишлик этиб, атыб кетгени, артда ол ичгичи адамгъа гюбегени, аны ызы бла табхан сабийи быллай уллу, ауур айыб салгъаны,—быланы бары да Марияны бек абзыратдыла,—деди.—Бир къауумла, не болса да, джазыу алай болур эди, деб къоярыкъ да болур эдиле, бу алай эталмады. Джюрек ауруулу болду, къаны кѣлтюрюлдю, нервалары кыяулу болдула. Сен алай этиб кетдинг, сенден къуру мен огъунакъ къалайым деб, больницадан чыкъгъандан сора аллахны, адамын арагъа салыб, Раяны харам этди да къойду.

— Сора, къуру Рая болуб къалмай, анасы да аны харам этиб турады?—деб, эшитгениме ийнанмай, къайтарыб сордум.

— Хо, алайды. Сен бек сау бол, аллах узакъ ёмюрлю этсин, иги ишни къолгъа алгъан эдинг. Не келсин, сени, мени да къолубуздан джукъ келлик тюдю...

— Тохта, къалай келмейли? Сен эгечи, мен кюеую, сора бизни айтханыбызны этмей къалай къояр?

— Мен эгечими халисин билиб айтама. Ол бу затны юсюнде кюйюб бошагъанды. Бирден эки боллукъ тюдю...

— Мен ана джюрек алай суууб къалгъанына ийнанмайма...

— Сиз, балала, билмегенликге, анала да адамладыла, темирден ишленмегендиле. Къаллай бир къаты сую эселе, аллай бир кёллери да къалады...

— Рая келиб тилесе, биз да тилесек, къалай огъай деб къояр?

— Рая алай этерине сен ишексизмисе?

Мен, не джууаб берирге билмей, шум болдум. Кертиси да, Рая анамы кёрюрге да излемейме деб тургъанлай, келиб, кеч деб анасыны аякъ тюбуне джыгъыллыкъмыды? Мен алай этмей амалынг джокъду деб къысарма болмаса, алайсыз сен мениге керек тюлсе да дейим. Сен, анангы къачын кёре билмеген, меним онгдурлукъса, деб да кёрейим. Анасына бош ишек болгъанын да ангылатайым. Аланы бирин да къулагъына алмаса уа, къалай этерикме?

— Нек джууаб бермейсе?—деб сагъышымы бёлдю Люба.

— Къаллай джууаб берирге билмей турама...

— Сора Раяны алай этерине ишеклисе?

— Кеси бла сёлешиб кёрмесем, къайдам...

— Мен сеннге сёлешиб кёрмегенлей да айтаым,— Рая унарыкъ тюлдю деб турама. Ол кече бирси комнатдан чыгъыб кетген ананг тюл эди деб, не кюрешсем да ийнандыралмагъанма. Сабийликде кёрген къыйынлыгъы бла бирге, ол анам эди деген оюм мыйысына сингиб къалгъанды да, бирден эки болургъа унамайды. Хо, ариу, ол келиб, кечмеклик тилесе да, Мариям унарыкъ тюлдю. Мени сартыннга, аны ол бузлагъан джюреги эрир деб айталмайма...

— Да къалай этейик да?

— Билмейме, джашым.—деди ол. Сора бир кесек сагъыш этди да:—Къалай алай болса да, сен быллай бир этгенден ары, кёрейик,—деб ахсынды.—Алай а сен Рая бла сёлешигинчи, бу затны юсюнден айтыб Мариямны къозгъамайыкъ. Алайсыз да ауангы джаны турады, бир джукъ болуб къалмасын...

— Болсун. Алай а мен аны кёрмей кетерик тюлме.

— Кёр, ким огъай дейди...

— Кимме деб барайым?

— Аны джашырмайыкъ. Кюеуюнгме дерсе. Огъай, былай этейик. Мен алгъа барайым да хапарынгы айта-йым. Сора чыгъарма да сени чакъырма. Ол юде тургъанына болур, адамлагъа тансыкъдан, ким кирсе да къууанады. Сеннге уа артыкъ къууанныкъды. Ол кызын харам этгенликге, аны насыблы болурун суймейдимн дейсе? Сен а кимге да кесинги алдырыча адамгъа ушайса. Барыбызны да насыбыбызгъа тюбеген болурса. Къызчыкъ нек уянмай турады эке, бир къарайым...—деб ол бир юйге кирди. Мен да арбазгъа чыгыб сигарет къабындырдым...

Кёб да турмай, Люба кызычыкъны алыб чыкъды. Ол Раягъа тамам ушай эди.

— Ма, папанг,—деди Люба. Къызчыкъ, чабыб келиб, мени бойнумдан къучакълаб, джаягъымдан ба этди. Кесини сабийи болмагъан, эшта, сабий бла асыры иги ушакъ эте, сёлеше биле болмаз. Мен да нени юсюнден сёлеширге билмей, бир болмагъан сорууланы бере, мычыдым.

— Джукъ ашагъанмыса?

— Хо, бабушка сютбашы бла гырджын бергенди,—деб тири джууаб этди. Олсагъатдан кеси соруула бериб башлады.—Бу оюнчакъ неди?—деди мени галстугуму кёлегиме бегитген, джез темирчикге.

— Буму? Алай, бош. Берейимми?—ол, бер дегенча, башын кымылдатды. Андан сора, костюмumu кёкюрек хурджунундан кыйыры къараб тургъан тарагъымы алыб, алгъы бурун кесини, артда мени чачыбызны тарады. Таракъны къатында ручкама да бир узалды, алай а, къалай эсе да аны джаратмады...

Къызчыкъ, атына да Лариса дей эди, гинджича, бир сейирлик джан эди. Джазыкъ Рая, игитда тансыкъ болады быллай сабийге. Ол огъай, мен да мындан ары тан-

сыкъ болгъанлай турлукъма. Узаймай, Раяны да алыб келиб, талай кюн да туруб, къызчыкъны ары элтирбиз деб, ичимден аллай оноу этдим.

— Хы, энди сен бар да Артур бла, Элла бла ойна, биз бусагъатдан келейик, — деди Люба.

— Дженгил къайтыгъыз, мен джолгъа къарай турурма, сора аллыгъызгъа чабарма, не, бабушка?

— Хо, къызым. Сеннге гинджи да ала келирбиз...

— Элланыхъча, кёзлерин къысхан гинджи алыгъыз...

— Хо, къызым, андан да ариу алырбыз, бар да ойна...

— Дженгил келигиз... — деб, ызына бурулуб къычыра, къызчыкъ джолну бирси джанында баратадан ташайды.

Люба бла мен, хазна да сёлешмей, аны эгечиин юйюне джетдик. Мен столбаны къатында сюелиб къалдым, Люба ары кирди. Мени „къайын анамы“ юйю къачан эсе да элге къууат салыб тургъан мекамланы бири болгъаны таныла эди. Уллу тёртгюл юй. Башы къошун бла джабылыб. Алай а иеси болмагъаны белгили эди. Заманны озууу бла не сыныб, не чардакъгъа тюшюб кетген болур эдиле, джер-джерде къошунланы орунлары кёкге аралыб тура эдиле. Джангурда, къарда, джезде оюла, оджагъыны учу да къошунлагъа келиб тирелген эди. Терезе рамкала бла эшикке кёбден бери бояу тиймегени таныла эди. Уллу барата сюеледи. Алай а эки джаны бла гитчерек арба озарыкъды. Хуналары кенгден огъунакъ оюлгъандыла. Хунаны ичинде, юйню тегерегинде да андамында бутакълары ариуланмагъан, неда кёбюсю къуу болгъан терекле бла мурса, къаурала кёрюнедиле.

Огородну болуму да алай болгъаны таныла эди. Хуна оюлуб тюшген ташланы орнуна салыргъа къарыуу джетмеген ауруучу тиширыу огородха джукъ салыб, ангамы къарарыкъ эди? Ансында да, былай тутханына да сау болсун...

— Хы, кел энди, — деди Люба хунаны оюлгъан джерини башы бла бери къараб. — Юйюн да джыялмай тура эди да, арбазгъа чыгъыб кёрейим деб, тура къалгъанды.

Сен, не айтса да, хо деб баргъан болмаса, былай деб джукъ сэгъынма. Бусагъатда бир кесек маджал болуб турады, энтда аурууу тутуб къалмасын.

Биз арбазгъа кирдик. Юйден бери чыкъгъан эшикни приталкыларындан тутуб, узун къуу тиширыу сюелиб тура эди. Бети сап-сары, огъай, сарыдан да акъсылгъа тартыб эди. Былай къарагъан кёзлери сокъур болуб, ала-ны орунларына джылтырауукъ мия тачыкъла салыннганды дерча, кёз гинджилери бек тереңден джылтырай эдиле. Башында джаулукъ джокъ эди. Чачы, акъ къагъытча, акъ эди. Юсюнде халаты. Къачан эсе да ол Мариямгъа бек таб джараша болур эди, алай а бусагъатда бу адам аны ичин толтуралмай, халатны имбашлары хазна къал-май чыналарына дери энишге тюшген эдиле. Аякъларында не болгъанын эслеялмадым...

Быланы барын да, баратадан босагъа юсюне джетгин-чи, бир такъыйкъаны ичинде кёрдюм. Алайгъа джетиб, саламлашыргъа къолуму узатханымда, ол, къолуму тут-май, бойнумдан къучакълады. Сора ол къарыусуз адам-ны санлары къыйылгъан болур эди, сыбдырылыб энишге кетиб тебреди. Джюрегимде бир уллу джазыкъсынмакъ-лыкъ къозгъалды. Кёлюм аз болуб, таб, кесими да сан-ларым къыйылыб, кёзлериме джыламукъ урду. Мариям а, саулай санлары бирден къалтыраб, джылай эди.

Бир кесекден ол эс джыйды. Алай а меннге юйге кел, не олтур демей, сёлешген да этмей, алай кёкюре-гиме башын салыб сюеле эди. Иги кесек турдукъ. Бу ти-ширыу меннге алкъын къайын ана да тюлдю, джууукъ да тюлдю. Бу джол биринчи кёреме, энди кёремеми, къаламамы, аны да билмейме. Алай а къартланы барын да бир-бирине ушатхан не эсе да бир шартлары барды. Аланы къайсында да хар къуру анамы ышанларын та-ныйма.

Мен сагъышха кириб тургъанлай, Люба къатыбызгъа келди. Тюзю, мен аны былайда болгъанын да унутхан эдим. Ол, эгечини имбашына къолун салды да:

— Хы, энди болдунг, бир да сенден сора кюеую болгъанмы барды,—деди.—Бетине да бир къара муну...

Мариям, башын кѣлтюрюб, меннге къараб ышарды да, арлакъ туругъа умут эгди. Алай а, къарыусуз болгъанын сезиб, эгечи бла мен эки джанындан тутдукъ. Ол иги кесекни мени бетимден кѣз алмай турду. Сора, сабийни этгенча, чачымы сылады да:

— Сау бол, эсгериб келгенинг ючюн,—деди.—Аллах насыблы этсин. Мен бююн къууачыганча, сен да узакъ кюнлени къууаныб джаша. Энди бар, джашым, джолунг узакъды, кеч этме. Мен да таянайым...

Мен ашыкъмайма, бир кесек олтурайым. Къайдам, бир да къурса, бу хунаны къалай кетейим,—дерге ауузуму ачдым. Люба аны сезиб, джукъ айтма деб билдирди да, эгечини къолтугъундан кириб ичгѣ алады. Мен да орамгъа чыкъдым. Былай дженгил кетерими нек изледи эке деб, не сагъыш этсем да, ол соруугъа джууаб табмадым. Къолума джукъ ала келирге да эсгермедим. Ачха берирча да болмады. Асыры къысха айырылдыкъ.

Люба мычымай чыкъды. Ол мени къатыма келди да, кечмеклик тилегенча:

— Алайсыз боллукъ тюл эди,—деди.—Айтханына, тюз, терс да болсун, мадар болса, огъай деме. Тюзю, сенден алай айырыллыкъды деб турмай эдим. Нек алай этдинг, деб соргъанымда, асыры бек кѣл салыб къоярымы сезиб, аны ючюн этдим деди. Тюзю да алай болур. Джангыз мен айтырыкъ, Мариям адамгъа алай дженгил илешмейди. Сени къаллайла эсе да джаратды. Энди бир келсенг, Раяны юсюнден сѣлешиб да кѣрюрсе. Ким биледи, бир мадар болса уа. Алай а андан алгъа Раягъа айтханынгы этдирирге керексе...

— Болсун, энтда кѣб турмай келирме.

— Бююн кетемеми дейсе?

— Хо, кетерге керекме. Муну Мариямгъа бер, бир джукъгъа джаратыр,—деб джюз сомну узатдым. Сора, къызчыкъ гинджи деб къычыра къалгъаны эсима тюшюб,

кесинг тюкеннге къайта барырса деб, дагъыда джыйырма сом бердим.

— Школугъуз къалайдады?—деб сордум.

— Майна, ол эки этажлы юйдю. Кесин да былтыр ишлегендиле. Не этесе школну уа?

— Ары да бир кириб чыгъайым,—деб, Люба бла саламлашыб, энишге айландым.

Школгъа келдим. Класстан тышында ишлени джюрютген, ангылатыу-юретиу джаны бла къуллукъ этген Анна Васильевна деб джылы келген тиширыу бла директорну кабинетине кириб, Мариямны ауругъанын, анга болушлукъ керек болгъанын айтдым. Сабийле болушурча, бир-бирде уа къатында олтурурча этсегиз, деб тиледим. Анна Васильевна ол ишлени барын да тындырыргъа пионер организациягъа борч салыргъа, кеси да кёз-къулакъ болгъанлай турургъа сёз берди. Андан чыгыб, эл советге къайтыб, анда да иги кесекни сёлешдим. Советни председатели да мындан ары алгъындан да бек эс бёлүрбюз,—деди. Аны бла ызыма кетдим.

XI

Шахаргъа джетиб, Раяны кёргенлей, анасына барыб, адамлары бла танышыб келгеними, анда болумну толу айтырма, не этиб да къысха заманны ичинде ана бла баланы бир-бирине тубетирме деб тура эдим. Алай а мен умут этгенча болмады. Къалай сёз башларымы, къалай айтырымы, аны терс болгъанын не бла ангылатырымы сагъышын эте тургъунчу, иги кесек заман озду. Ананга барыб, кечмеклик тилемей амалынг джокъду деб, джагъасындан алгъан бла иш тынмазлыгъын биле эдим. Адам гитчеликде кёргенин, эшитгенин ёмюрде да унутмайды дейдиле. Рая чекген ол уллу артыкълыкны къатында уа кёрген, эшитген деген затла бошдула. Ол артыкълыкны юсюнде анасын да терслеген эсе, талай джылны бу оюм джюрегинде бегиген эсе, аны тюз болмагъанына

былай айтханлай киши да ийнандырыб кѡяллыкъ тюлдю. Не боллукъ эсе да деб айтыб сирелирге боллукъду, алай а сѣлешдим, болумну ангылатдым, айыбдан чыкъдым деб кѡярча тюл эди. Айтхандан сора, айтханамы этдирирге керек эдим. Ол эди меннге сагъыш этдирген, бир табы келгинчи тохта деген, не айтырынгы, кѡалай айтырынгы алгъындан азбар этиб, алай башла деген да.

Не ары, бери этиб кюрешсем да, былай айтсам, мура-тым толмай мадар джокъду дерча зат табмагъанымда, бир кюн, иш бошала келдим. Бу ыйыкъны биринчи сменада ишлегени себебли юде эди. Кеси да сегизинчи классны физика китабын окъуй тура эди. Арт кѣзюуде техникумгѡа кирирге артыкъ да хазырлана эди да, таб, асыры эртде келиб дерследен бѣлгеними да ушатмады.

— Исси чай ал да ич. Сора бюгюн келген „Работница“ журналны алырса да орнунга таяныб окъурса...

— Мен аланы бирин да этмей, сеннге кѡараб туругѡа сюе эсем а?

— Бу башлагъан джерими окъуб бошайым да, андан сора хайда эрикгинчи кѡара. Бар, ансы мени да сеннге кѡарарым келиб турады, бусагъатдан китабы джабыб кѡярыкъма...

Мен ал стаканны да бошагъынчы, Рая, ышара-ышара, келиб, кѡатыма олтурду. Ол меннге кѡарайды, мен да, стаканны аузумдан алмай, анга кѡатханма. Ол халда иги кесекни турдукъ. Рая тансыкъ болуб алай кѡарай эсе да билмейме, мен а бюгюн айтханым боллугъу бла кѡаллыгъын билдирген бетинде бир ышан танысам а деб, аны ючюн кѡарайма.

— Сен адебсиз кѡонакъбай боллукъ кѣре эдим,—деди Рая.—Бир тиширыу киргенинде, не ѳрге тургъан джокъ, не чай ич деген джокъ.

— Мадар бар эсе, бу джолчукъну кеч,—деб анга да чай кѡуйдум.—Бошадынгмы Ньютондан?

— Мен Ньютонну окъумаи эдим,—деб кюлдю ол.—

Сени да физикадан терен хапарынг джокъ кёреме. Ньютонну сегизинчи классха джетгинчи окъуйдула...

— Сени кёрсем, Ньютонну огъай, джанымдан суйген Лермонтовну да унутама,— дедим таб джунчууракъ да болуб. Рая дунияда менден уллу билими болгъан джокъду деб тургъанлай, джангылгъаным иги тюлдю. Бусагъатда мен устаз, ол да сохтачады халыбыз. Окъуучусундан аз билген адам устаз болалмазлыгъы уа тимге да хакъды. Бюгюннге дери ол зат эсима келмей тургъаны да сейирди. Рая техникумгъа хазырлана тебрегенли бери бир къауум дерслени юсюнден китабладан ангыламагъан затларын со-ра тургъан эди. Ала литература, алгебра, история, география эдиле. Ол дерслени школда да иги биле эдим. Хазна къыйналмай сорууларына джууаб бериучен эдим. Физика уа бюгюн меннге иги чалдыу салды.

Биз, бир-бирибизге накъырда эте, чай ичиб бошаб, кухнядан чыкъдыкъ. Меннге эм джууаблы кёзюу аны бла анасыны юсюнден ачыкъ сёлешиу эди да, ол джетди. Бу джол а артха салыргъа чыртда мадар джокъ эди. Алайсыз да, къалай этерге билмей, кёб заманны ашыргъанма. Раяны анасыны эгечи Любагъа бу талай кюнню ичинде дегелиме уялыб турама, кесими да бу къайгъы, ауур джюкча, юсюмю басханлай турады. Эшта, узаймай тоюбуз боллукъ болур, анга дери бу ишни бир джанына этмей а чыртда мадар джокъду. Алайды да...

— Рая, бу талай кюнню ичинде, барыб, сени къызчыгъынгы алыб келирге керекди,— дедим.

— Бир бёлек заманны анамда къояргъа деген эдик да, неге ашыгъаса? Меннге да дерс этдирлик тюлдю...

— Рая, сен менден джукъ джашырмазгъа сёз берген эдинг да, ол эсингдемиди?

— Эсимдеди. Сенден джукъну да джашырмайма да...

— Къызчыкъ анам бла турады деб нек алдайса да?

— Алдамайма...

— Огъай, алдайса,— дедим мен. Башлагъан къыйын кёре эдим ансы, энди уа нени, къалайда айтханыма да

асыры эс бёлмей, бардыра эдим.—Къызчыкъ анангы эгечи Люба бла турады...—Рая, миз чанчылгъанча, илгениб, башын терк кёлтюрюб, бетиме къарады.

— Сен аны къайдан билесе?

— Мен керти да билмеген затымы айтмаучуму, эшта, кесинг да биле болурса...

— Хо, аны уа билеме,—деб ахсынды. Рая.—Энди не дейсе?

— Ол да бир къарт къатын, сабийге къарагъан анга да тынч болмаз, бери келтирейик. Сен ишден бош сакъатда кесинг къарарса, башха заманда да бир мадар этербиз.

— Бир затны къыйырын айтханлай, кёбюсюне мен андан ары не айтырымы кесинг ангылаб къояса. Бир-бирде, бетиме къарагъанлай, кёлюмде не болгъанын билесе. Сен хазна эс бёлмегенликге, мен да сени сёз урумунгдан, халынгдан, къарамынгдан, кесинги тутуунгдан энди бир затланы ангылай тебregenме. Аны айтханым, къызчыкъны юсюнден сёзню сен къуру аны ючюн башламагъанынгы таныб турама. Айтырыкъса да айтырыкъса, сора сакълатыб турма да, айт да къой.

— Мен сени элинге барыб, анангы да, къызчыгъынгы да, Любаны да кёрюб келгенме...

— Алдаяллыкъ тюлсе, кимден эшитгенинги айт...

— Огъай, алдамайма,—дедим мен. Сора джарашдырыб хапар айтдым.—Эртде-кеч болса да, къайынларым бла танышыргъа керек эди да, ол ишни тындырдым.

— Ала мени адамларым эселе, меннге сормай нек бардын?—деди ол кёлю къалгъанын, таб, ачыуланнганын да джашырмай.

— Сен иерик болмазса деб тура эдим...

— Иерик тюл эдим. Ары барыргъа чыртда кереги да джокъ эди. Мен алагъа барыргъа, келирге да излемей тура эсем, аны бир сылтауу болгъанын сен да билирге керек эдинг. Бош баргъанса.—Раяны кёзлерине джыламукъ урду. Ол, башын энишге этиб, шум болду. Эшта,

элини, адамларыны хапарын эшитгенинде, эсине кёб затла тюшген болур эдиле. Ол да тынгылайды, мен да тынгылайма. Алкъын Рая мени ары элтген баш чурумну толу билмейди, мындан ары къаллай планым болгъанындан а чыртда хапары джокъду. Бусагъатда уа аны хаты тюрленнгенин кёруб, андан арысын къалай айтыргъа билмей, сагъышдама. Бюгюн муну бла къоярмем? Энтда тамбла айтырма. Ол кёзюуге Раяны да ачыуланнганы кетиб, бир кесек джарыр. Сёлеширге алай таб боллукъду, айтханымы да алай иги ангыларыкъды. Мен бу акъылда тохтадым. Алай а: „Да, къалай алай болду эсе да, бардынг, барын да кёрдюнг, энди бираз кёлюнгю басдынгмы, огъесе мени да алыб барыб, андан да иги шагърей болургъабы дейсе?—деди Рая бир кесекден. Сора:—Мен ары барлыкъ тюлме“,—деб къошду.

— Нек барлыкъ тюлсе да?

— Нек бармай эсем да, бармайма...

— Барлыкъса!—деб къычырдым анга. Алай а олсагъатдан огъунакъ оздуруб ийгеними сездим. Бу халда асыры хыны айтырыкъды деб эсине да келген болмаз эди, къоркъаракъ да болгъанча, бетиме бир тюрлю къарады.—Барыргъа керекди,—дедим мен, акъырын джуудурур джанындан.

— Мен арт айлада сен айтханны этмей бир джолда да къоймагъанма,—деди Рая мыдах.—Анда-мында бир кере мен айтхан да бола туругъа керекди да? Мен ары барлыкъ тюлме. Барсам да, юйге-затха кире айланмай, къызчыкъны алыб келликме, бошнакъгъа къысма.

— Да нек бармайса?

— Хар юйдегини кесини бир къыйынлыгъы, адамладан джашыргъан бир заты болады. Ол бизде да барды. Сен аны билмегенликге, бир джукъ да болмаз. Айтыргъа джараулу зат болса, эртде да айтырыкъ эдим...

— Да айтсанг, айтмасанг да...—деб аны билгеними юсунден айтыргъа тебрегенлей, Рая:

— Энди бу сёзню къояйыкъ,—деб мени бёлдю.—Мен

сени бла урушургъа, арабызны сууукъ этерге суймейме. Иги кесекден бери джукъгъа да чыкъмагъанбыз, киногъа бир элт,—дегенинде, огъай демедим...

Кино бошалды. Чыракъла асыры кѣб джаннгандан кюндюзча джарыкъ уллу орамгъа чыкъдыкъ, юйге къайтдыкъ. Рая, биягъынлай, джарыкъ эди да, кѣбге соза турмай, ишни аягъына джетдирирге изледим.

— Да энди къалай этебиз да?

— Неге?

— Сени адамларынга барыугъа...

— Да аны юсюнден сѣлешиб бошагъан шой эдик да?—Олсагъатдан Раяны хаты тюрленди, биягъында джарыкълыгъындан ышан да къалмады.

— Огъай, Рая, биз джангы башлагъан эдик. Башланган затны уа аягъына джетдирирге керекди. Суйсенг ачыулап, суйсенг къой, бу ишни бир джанына этмей мадар джокъду...

— Да бармазлыгъымы айтдым да, бир джанына болгъан тюлмюдю?

— Тюлдю. Сен кесинги оюмунгу айтаса, мен ангылаугъа кѣре уа, аллай затланы юсюнден экибиз да бирге бегим алыргъа керекбиз...

— Ол айтханынг тюздю, алай а бу джол мен оноу этген да боллукъду. Сѣз бизни юдегини юсюнден баргъан сагъатда, мени эркинлигим уллуракъ болур. Не айтсанг да, болумну мен иги билеме...

— Огъай, мен да билеме...

— Нени билесе?

— Сизни юдегини нек чачылгъанын, сен анангы нек харам этгенинги, энди ол да сени атынгы эшитирге нек излемегенин,—дедим мен мындан ары сѣзюмю бошуна къоратыргъа излемей.—Ол огъай, бу ишни къалай болгъанын, нек болгъанын сенден да иги билеме. Керек болса, юдегиге джетген бу къыйынлыкъда айыб кимде болгъанын да айтыргъа боллукъма...

— Кимдеди да, айт!—деди Рая,—къачан эсе да болгъан хапарланы къазыб, кѣб кюрешген болурса...

— Самаркъаулаб сѣлешсенг да, алайды,—дедим мен да.—Алайсыз боллукъ тюл эди...

— Да сен мени адамларым бла тюл, мени бла джашарыкъ болурса, къачан эсе да болгъан бедилшени къазыб айланмай къойсанг а,—деб иги огъунакъ къызыб тебреди.—Хо, болгъанны билдинг, энди не... къалай дейсе? Къууандынгмы, ол хапарны эшитгенингде?..

— Огъай...

— Мен ол къыйынлыкъланы джангы унута тебреген эдим, энтда эсеме салдынг. Мени алсанг, алыр эдинг, къойсанг, къояр эдинг, бизни юйню аманын, игисин да къозгъаб айланыргъа сеннге ким эркинлик берди? Аланы бары да сеннге неге керекдиле?..

— Керекдиле,—дедим мен да хыны, бусагъатда ариулукъ бла чот болмазын билиб.—Къычырыргъа мени да къолумдан келликди, андан эсе кѣлюнгю басыб, мен айтханнга да бир тынгыла да, терс айта эсем, анга кѣре этерсе...

— Бу затны юсюнде сеннге да, кимге да тынгыларгъа суймейме, ангылаймыса?

— Огъай, тынгыларыкъса,—дедим мен да.—Сен биягъында терслик кимде эди да деб соруб, аны унутуб, башха сѣзге кѣчюб кетдинг. Ол сорууунга джууаб берейим. Ананг бла сени айырылыуугъузда, аны ъмюрлюкге ауруулу болуунда, сени да бу болумгъа тюшгенингде терс джангыз сенсе...

— Мен? Менми терсме!?

— Сен терссе..,

— Мен болгъан джерде хар къуру да мени терс этиучендиле,—деди Рая, джылагъанын да къоюб.—Алай а бу джол тюз менме...

— Сора тынгыла, къалай болгъанын айтайым...

— Аны сенден эсе мен иги билеме...

— Огъай, билмейсе. Кесинг да, ауузума чабыб турма

да, бир тынгыла муну,—дедим, сора аны анасыны эгечи айтхан хапаргъа да, табына кёре, джангы затла кьоша джарашдырыб болумну айтдым. Ол бек улуу эс бёлюб тынгылагъанча кёрюндю. Алай а айтыб бошагъанымда:

— Аланы бары да бош хапарладыла,—деди.—Анам бла анамы эгечи артдан джарашдыра айланган болурла.

— Огъай, бош хапарла тюлдюле,—деб аны сёзюн бёлюм.—Къызына биреу артыкълыкъ эте тургъанлай, къайсы ана къараб турлукъду? Сен ол гитче заманынгда эсингде бегиген затны чайнаб турма да, сагъыш этиб, тинтиб да бир кёр. Ма, сени къызчыгъынг барды. Аллай къыйынлыкъдан да сакъланайыкъ. Аны къой, биреу къуйругъуна къакъса да, кёлтюрюк тюлсе. Сора сени ананг сабийин алай скоймегенмиди?

Рая бир затла айтыргъа ауузун ача эди, алай а мен анга сёз бермей тохтаусуз сёлеше эдим.

— Сен керти адам эсенг, анангы сагъышын нек этмейсе? Болмагъан хапарлагъа, скоймегенлени сёзлерине къараб, бир тюз тишируну атанг атыб кетди. Хатасы, айыбы болмагъан джеринде. аллына къараб, термилиб, къачан келеди деб тургъан адамы къоюб кетгени анга къалай тийгенин сен ангылаяламыса? Анангы таза болгъанын а хоншу-тийре бары да бирден айтадыла. Джюрегинде ол джарасы сау болгъунчу, къаллайла эсе да бир джараусуз адамгъа тюбеди. Аны алай болгъанын билмегенди, джангыз тиширу эркиши ышыкъны излегенди, анга да айыб джокъду. Ананг неге да чыдай келген, тёзюмлю, акъыллы адам болгъанды, айтыуларына кёре. Энтда бир эринден айырылды демесинле деб, чыдагъанды. Ол адам бла къууаныб, разы болуб джашамагъанына ишегинг болмаз. Быланы бары да азды дегенча, эм ахырында уа, сен, харам этиб, джангыз кесип атыб джанладынг. Къайдады тюзлюк? Ата юйюнден чыкъгъандан бюгюннге дери насыб кёрмей келгенди ананг. Энди уа майна, барынгы да къыйынлыгъынгдан тёшек болуб турады. — Мен айта баргъан сайын тюз анга

ангылатыр къайгъыдан озуб, ачыуланыб, асыры кычырыб сѣлешгеними, асыры тик айтханымы артда сездим.— Мен аны бир кере кѣргенме, алай а акъылы, адамлыгъы бла да сенден да, сенича ондан да онглу болгъанын таныгъанма. Сен айтхан затланы этерча адам тюлдю. Анга да ийнанмай эсенг, ма муну окъу, ол кече сизни ююгюзде болгъан, сеннге болушлукъ берир орнуна, башын алыб джанлаб кетген къатынны кызы джазгъан письмоду. Анасы ѳлюрюню аллы бла айтхан хапарын джазады. Бу да анасыны карты, сизге ары дери да келе тургъан хапары бар эди, танырыкъ болурса. Мен быланы алгъанлы беш-алты кюн болады. Ийнанмай эсенг, эм алгъа бу письмону джазгъан тиширыугъа барыб, толу хапар сорайыкъ...

Рая алгъы бурун ол суратха къараб, сора письмону окъуб тебреди. Мен айтырымы айтхан эдим. Энди хо десе, хо, огъай десе, огъай. Окъуб бошагъанын къагъытны ол бир джанын бургъанындан билдим. Алай а дагъыда къайтарыб окъуб тебреди. Сора письмону стол юсюне салыб, аны юсюне да ол къатынны суратын къаблады да шум болду. Къарамагъанча этсем да, кѣзюмю кыйырын алмай эдим. Раяны бети тюрленнген эди. Тюзю, кѳлюне-затха чабаргъамы тебреди эке деб къоркъгъан да этдим. Бир джаны бла джюрегимде бир умутла туууб, къууаннганча да болдум. Нек десенг, аны къарамы ачыуланнганга, неда меннге джууаб излегеннге тюл, керти да джюреги кыйналгъаннга, неге эсе да терен ѳкюнгеннге, саулай кѳлюнде, акъылында, эсинде бир уллу кюреш баргъаннга ушай эди. Алай болса уа, мен мура-тыма джетерим ачыкъ эди.

Мен да джукъ атмай, ол да шум болуб, иги кесекни олтурдукъ. Ишни аягъы не бла бошаллыкъды эке, деб тургъанлайыма, Рая, ачы таууш этиб, хахайдан алыб, башын да столну юсюне салыб, джылаб тебреди. Аны джылагъан тауушу джюрегими тамырларын кемиргенча болама. Не этерге билмей, кухнягъа кирдим.

Рая, асыры бек джылагъандан, къарылгъаны таныла башлады. Бир кесекден тохтагъанча болду. Мен, акъырын эшикни ачыб, бѣлмеге чыкъдым. Огъай, ол джылагъанын къоймагъан эди. Бери тауушун чыгъарыб джыларча къарыуу болмай, кыйын ауругъан ынгырдагъанча, ынгычхай тура эди. Мени кѣлюм такъыр болуб, аны къатына барыб, имбашына къолуму салдым. Ол башын кѣлтюрмеди. Алай а бир кесекге джылагъанын тохтатды. Ариу, меннге алай кѣрюндю эсе да, билмейме.

— Бар... Кесими къой... — деди.

Ол айтханнымы этгенлигим болду, огъесе аны джылагъанын эштмез ючюнмю, къалай да болсун, къууанаракъ да болуб, юйден чыкъдым...

Экинчи кюнюнде, танг да тугел атыб бошагъынчы, келдим. Бѣлмеде чыракъ да джана, Рая да, мен къоюб кетгенча, столда къолларыны юсюне башын салыб тура эди. Сау кечени былай къалай чыкъгъанды, ёлюб къалгъан болур да деб, джюрегим чанча, къатына дже-тиб, башын ёрге кѣлтюрдюм. Ол джукълаб тура эди. Эшта, кечени ауурлугъу кетгинчи джылаб, сора, асыры онгсуз болгъандан, туруб орнуна барыб джатаргъа да къарыуундан келмей, къалкъыб къалгъан болур эди. Кѣлтюрюб элтейим да, орунга джатдырайым деб теб-регенлей, уянды. Мен да къатында ёрге туруб, ол да олтургъан джеринден бетиме къараб, иги кесекни турдукъ. Сора, столгъа къолларын тиреб, ёрге сюелди да, бойнумдан къаты къучакълады.

— Меннге ишге барыргъа керекди, — деди ол, — кюнортадан сора келирсе.

— Да бу халынг бла къалай ишлериксе? — дедим.

— Бармай боллукъ тюлдю: квартал бошалаб барады, иш кѣбдю. Сен келмей къалма...

Экибиз да юйден чыкъдыкъ. Аны автобуса миндириб, кесим да редакция таба айландым.

Мен ишге асыры эртде келген эдим. Адамла келе тебрегинчи, Раяны анасыны эгечи Любагъа письмо джа-

зыб бошадым. Ишин аягъы къалай боллугъун да билмегенлей, эшта, барлыкъ болурбуз, Мариямны бизге тюберге хазырла, деб джаздым.

Рая биринчи сменадан сора юйюне келирин сакъларгъа тѣзюмюм джетмей, ол ишден чыгъаргъа заводну аллына бардым. Кѣб да турмай, андан адамла чыгъыб тебретдиле. Эки тенг къызы бла бирге Рая да заводну уллу баратасындан къарады. Мен аллына атладым.

— Къайдан чыкъдың?—деб къууанды мени кѣргенинде. Нѣгерлери бла саламлашдым.

— Аны соруууна къара, тансыкъ болуб, чыдааялмай келгенин къалай ангыламайса?—деб кюлдю къызланы бири. Мен да джууаб бергинчи, Раяны эки нѣгери да, бизни къоюб, джанладыла.

Рая менден алгъа сѣз башлады.

— Къачан барабыз?—деб сорду ол.

— Сен ишден къалай бош боласа?

— Цехни тамадасы бла сѣлешгенме. Анам къаты ауруб турады дегенимде, бу ай бошалсын да, бир ыйыкъгъа джиберирме,—деб сѣз бергенди...

— Къысхасы, джангы джылдан сора?

— Хо. Ары дери болмайды.

Джангы джылгъа сегиз кюн къалгъан эди. Ары дери мен Раяны анасыны эгечииден да письмо алыргъа керекме. Алайсыз джолгъа чыкъгъандан хайыр джокъду. Мариям бла сѣлешиб, аны бир кесек джумушатса, барлыкъбыз. Алай болмаса, джангы джылдан сора да сакъларгъа керекди. Раяны бу затладан хапары джокъду.

— Сора мен машина къайгъы этейим,—дедим.—Байрым кюн кетсек, мен баш кюннге ишге къайтырма, сен бир кесек анангы, къызынгы къатында туурса...

Биз джангы джылдан сора да кетиб къалалмадыкъ. Любаны письмосу онунчу январда келди. Ол Мариям бла талай кере сѣлешгенин, аны экили этгенин джаза эди. Письмосуну аягъында, ..., мен ангылагъаннга кѣре, бусагъатда къызы келиб къалса, юсюнден чиркитиб къоял-

лыкъ тюлдю“ деб джаза эди. Аны себебли, биз не къадар дженгил джетерте керек эдик ары. Байрым кюн Азрет редакциягъа „Жигули“ машина бла келди. Аны джюрютген джангы сакъал-мыйыкъ ургъан джаш адам эди.

— Мени тенглериими ичинде бу уллу къарны джырыб, аллай узакъ джерге машинаны сюрюб бараллыкъ—джангыз Барадинди,—деди Азрет, джашны кѣргюзюб —Машинаны багажнигине бир къой да атханма.

— Аны уа къайдан табдынг?

— Анда сени ишинг болмасын,—деб ауузума ургъанча этди.—Къайынларына баргъан кюеуню къурманлыгъы болургъа керекди. Энди, кеч этме да, хайда бар.

Ол кюн огъунакъ Раяны элине жетдик. Любалагъа бардыкъ. Аны анасына экинчи кюн барыргъа келишген эдик.

Эртденбла Мариямны юйюне джууукъ барыб тохтадыкъ. Бизни алайда къоюб, Люба эгечине кирди. Иги кесек туруб чыкъды.

— Алгъындан да аман болгъанды,—деди ол, кѣб къалгъанына кечмеклик тилегенча,— Узакъдан келтире келиб айтханма. Раяны кѣрюрге да излемейме, юйге кюеуню чакъыр, деб ийгенди. Алай болса да, кел, Рая, алгъын сен кир. Джазыкъ джан, бююнмюдю, тамбламыды, бу джол кечмесе, экинчи тюбемей къалыргъа да боллукъса.

Рая, къызчыгъы, Люба да алларында, юйге кирдиле. Бир кесекден, ала чакъырлыкъларын да сакъламай, мен да кирдим. Люба печге отън сала, Лариса печь башында олтура. Рая полда чѣгелеб, анасы да орундукъда олтуруб, аны башын сылай тура эди. Мен кирганимде, Мариям ѳрге туургъа ышанлады. Алай а, умут этгенича, кѣлгюрюлюб къалалмады. Джыламукъ джуууб баргъан бетин бетиме салыб, дунияны алгъышын эте, иги кесекни иймейин турду. Мен да, шиндик ала айланмай, Раяны къатына чѣгеледим. Мариям экибизни имбашыбызгъа эки къолун салды да:

— Насыблы болугъуз,—деди. Сора къысха солуй, ор-
нуна джатды да:

— Энди, ёлсем да, разыма,—деб къошду.

XV

Февралда мен редакцияда къуллукъ этгенли он ай тола эди. Хар джангы адам аллай бир ишлегенден сора отпускагъа чыгъаргъа керек эди. Ол кёзюу джетгенинде, бухгалтер „башынгы солутур заманынг болгъанды“ деб билдирди. Закон хар кимге да бирчады. Биринчи отпущаны къысха тюшгенин онгсунмасам да, неди амал, берген ачхаларын да хурджуннга уруб, Раягъа келдим.

Алгъаракъда мени отпускамы кёзюуюнде ол да бир он кюннге бошлукъ алыр да, экибиз да къалайгъа болса да барыб, солурбуз деб тура эдик. Алай а артда бегимни тюрлендирирге керек болду. Мындан ары былай айланган керти да ушагъыусузгъа саналлыгъын, алайсыз да хоншуда, тийреде кёб сёз джюрюгенин, бир зат этерге кереклисини юсюнден талай кере сёлешгенден сора, мени отпускамы башха тюрлю хайырландырыргъа келишдик. Раяны таныгъанлы бери озгъан айланы ичинде юйюбюзге талай джолда джетиб къайтханма. Аллай кёзюу-леде атам, анам, биз саулукъдан башына бир амал этсин, деб талай кере айтдыргъандыла. Бу джол а, барыб, юйленир акъылым болгъанын билдириб, къартланы къу-уандырыргъа керек эдим.

Башында айтханымча, юйге кетерни аллы бла Раягъа келдим. Хар затны юсюнден да бюгюннге деричин оноу этиб бошагъаныбыз себебли, ол ишни тынганнга санаб, ашырмай боллукъ тюлме дегенинде, аны да биргеме алыб чыкъдым. Автобус кетерге аз заман къалгъан эди да, экибиз да ашыгъыш атлагъан болмаса, хазна сёлешген да этмедик. Автобусха минерни аллы бла Рая: „Дженгилирек къайтыргъа кюреш, тансыкъ боллукъма!“—деди. Эшта, мени андан да бек тансыкъ боллукъум эсине

келген болмаз эди. Мен да, автобусну терезесинден башымы чыгъарыб, ызыма къарай, ол да, иги джолгъа бар дегенча, къолун силке, къарамдан ташайдым...

Юйдегиле, джууукъ, тенг джыйылыб, таб, бир сн джылны кърмей тургъанча, тансыкъладыла. Мен алагъа отпусада болгъанымы айтсам, ызыма дженгил иймезле деген къоркъууда, эки кюннге тилеб келгенме, дедим. Эртденбласында кюеуюбюзню орамгъа чыгъарыб, бу талай кюнде бир къызны алыб келлигими билдирдим. Ол, сёзюмю аягъын да эшитгинчи, „къартладан сойюмчюлюк алайым“ деб, чабыб юйге кирди. Мен да, ала оноу этгинчи, шахаргъа бир къат айланыб келир акъылда, уллу орамгъа чыкъдым. Талай сагъатдан къайтханымда, кенгеш бошалыб тура эди. Кюеу мени ич юйге алыб кирди да:

— Къартла, джангыдан джаш болгъанча, къууандыла,—деди.—Элде джууукълагъа да хапар кетгенди. Энди биз тюзюн билирге керекбиз,—кимни келтиресе, къачан келтиресе?

— Ким болгъанын келсе кърюрсюз,—дедим.—Келтирлигим а, къайдам, къачан десегиз да...

— Бюгюн гюрге кюндю, байрым кюннге болса деб, къартланы билесе да, ол кюнню сайлагъандыла...

Экинчи кюнюнде уа эртденбла джолгъа атландым. Эки кюн эки джылча кърюнюб, къачан джетеме дебашыгъыб келгеним бла, автобусдан тюшгенлей, чабханымы бузмай, ючюнчю этажгъа чыкъдым. Кёзюмю кирит орунга джетириб, ичинде ачхычны эследим, эшикни къакъдым. Эшикни ачды. Юсюнде халаты, ауузунда папиросу тютюнлей, Рая босагъа юсюнде сюелди. Ол алгъынча бойнумдан къучакъламады, мени келгениме къууангъанча да кърюнемди. Джукъ да айтмай, бир джанына туруб, юйге ийди да эшикни этди. Алай сууукъ тюбегенине, ауузунда папиросуна не айтыргъа билмей, къалай да болсун бир тюрлениу барды деген къоркъуу джюрегиме келиб, туфлилерими да тешмей, бёлмеге кирдим. Столну юсюнде белинден аракъысы бла шыша, орну

да джыйылмай, пол да кир, болгъан къатышыб. Мен, не айтыргъа да билмей, шиндикге олтуруб, Раяны бетине джити къарадым. Бу эки кюнню ичинде уллу азгъанча кёрюндю. Бети саргъалыб, кече тангига деги джукъла-май чыкъгъанча, кёзлери къызарыб, бир къолунда папи-росу, бош къолу бла столну къыйырындан тутуб сюеле эди.

— Бюгюн кёргенча, алай джити нек къарайса?

— Асыры тансыкъдан.—дедим не айтыргъа билмей,— не болгъанды, бетинг, къутунг кетиб...

— Джукъ да болмагъанды...

— Ол папиросунг неди? Къойгъан шой эдинг да...

— Сорууму аласа?

— Огъай, алай а...—ол, болдунг дегенча, меннге къо-лун силкди да, кухнягъа кириб, тузланнган агурчала чыгъарды, стаканны белинден аракъы къуйду да ичди, бир гитче агурчачыкъны да ызындан къабхандан сора:

— Сеннге да къуайыммы?—деди. Мен, ауузума сёз келмей, не этерге да билмей олтурама.—Энтда тансыгъы-нгы алалмаймы къарайса, огъесе...

— Огъай, ол мен къоюб кетген Раямыса, огъесе баш-хамыса, таныялмай къарайма!—деб, аны ауузундан папи-росун алыб полгъа урдум.

— Алгъыннгы, эндиги Рая эсем да, сен аны ючюм нек къыйналаса.

— Рая...

— Не Рая? Кесим сюйгенча джашаргъа эркинме да?

— Эркинсе, алай а...

— Эркин эсем, мени къой да, башха джарлылыгъы-нгы эт.

— Алай дегенинги къалай ангыларгъа боллукъду?—деб сордум, сабырлыгъыма кесим да сейирсине.

— Айтайым,—деб ышарды,—менде ишинг болмасын...

— Къалай ишинг болмасын? Тамбла, бирсикюн тою-буз боллукъду сора...

— Боллукъ тюлдю...

— Алай деген неди? Не къан джаууб къалды?

— Ий, бездирме,—деб хыны этди Рая.— „Не болгъанды? Нек тюрленнгенсе? Нек былайса? Нек алайса?“ Чырта башымы аурутуб къойдунг.—Сора бир кесек сагъыш этди да:—Экибизни арабызда джюрюген сёзлени, болгъан затланы унут, суйсенг, тюшюнгде кёргеннге сана...

— Рая, шашыбмы айланаса? Мен сени сюеме...

— Ол сени ишингди, мен а сени суймейме...

— Рая...—Мен, андан ары не айтыргъа билмей, ауу-зуму ачханым бла къалдым, кесим бу болумну чегиб, кёрюб, оноу этиб, андан сора сёлешмесем, бусагъатда башыма джукъ кирмезлигин, Рая бла „демлеширге“ сёз табмазлыгъымы билгенимде, ёрге турдум да:

— Сен да нелени сёлешгенинги эсинге тюшюр, эс джый, тамбла джокъларма...

— Келме, мен башха джашны сюеме,—деген сёзлери босагъа юсюне джетерге къулагъыма чалышдыла.

Тротуаргъа чыгъыб, патарым таба айландым. Ол юреннген джолум бла баргъан болмаса, кёз аллымда ауузуи-да папиросу бла Рая сюелиб, джукъну кёргюзмей эди. Башым да артыкъ затча болуб, сагъышла асыры кёбден, бир джерге джыйыб, алагъа джууаб берир къарыу сезмедим. Алай мешхут джанмай тютюнлеб кюйген сагъатда анда-мында джилтинле чартлагъанча, башымы къалайларында эсе да алкъын тюз ишлерге кюрешген джерчиклери бу болумну сюзерге излегенча кёрюне эдиле. Раягъа не болду? Юч кюнню мындан алгъа, тансыкъ болуб, чыдааллыкъ тюлме деб ашыргъан къыз бюгюн алай нек этди? Ол аз заманнга тюрлениу... Ог. ай, былай болургъа мадары джокъду. „Суймейме“ дегени да бошду. Ишинде затда джаны кыйналгъанында, ачыуун менден ала турады. Бир кесекден „кеч, дженгиллик этгенме“ деб кеси огъунукъ чабыб келир. Алай болмай, керти да... Тютюн, аракъы ичгени... Мен алай дженгил нек чыгъыб кетдим? Не этиб да болумну билсем, иги боллукъ эди. Алай а хар айтханыма терс джууаб этиб тура эди, сора чыгъыб кетмей на этерик эдим?

„Тиширыуну ангылайма“ дегенден тели эркиши бол-
маз деучен эди Азрет. Алай болса да бюгюннге дери,
артыксыз да бек арт кёзюуде, Раяны, не джаны бла
да билеме деб тургъанма. Энди уа..

— Ары озма къой, столбача нек сюелгенсе?—деген
бир эркиши таууш эсими бёлдю. Мен тротуарны арасын-
да сюелиб, адамла да джанлаб оза тура эдиле. Мен бир
джаныма турдум. Тюз аллымда газет сатхан киоскни
эслеб, аны къатына бардым. Билмейме, керти да кёз
джетдириримми келди, огъесе не этерге билмегенденми
узалдым, къалай алай болса да кесибишни газетни бю-
гюннгю номерин алдым. Сора тёртюнчю бетин айландыр-
дым. Бир уллу статьяны талай джеринде назму тизгинлени
кёрюб, автору кимди эке деб, аякъ джанына къарадым.
Ахматланы Амыр! Ол критика-библиография статьяла
джазыучан эди. Асламысына сүймеклик назмуланы хырт-
ха уруучусу эсими тюшюб, статьяны бир джеринде наз-
муну окъудум.

Чууакъ кёкде чырта булут кёрюнмейд,
Кюн да нюрюн бюркед джерни юсюне.
Мен турама паркда кесим олтуруб,
Кёб сагъышла келе-кете эсими.

Ма бу кюнча тура эдинг, джанчыгъым,
Кече, кюн да меннге хаман нюр чачыб.
Джашауумда кёб керекли затлагъа
Тюшюндюрюб, муратлагъа джол ачыб.

Акъыл этдим, насыб менден кетмейин,
Барлыкъды деб, кюнден-кюннге улайыб.
Мен джангылдым, аны сыйын кёрмедим,
Къууанч кетди, кюн батханча, ташайыб.

Энтда чыгъар кюн, дунияны джарытыб,
Танг агъарыб, кёзюую джетгенлей,
Мени батхан джулдузум а кёрюнмез,
Бу кюн кибиб бёлек заман кетгенлей.

Амыр сёксе да, бу назму бираз кёлюмю джазды дейме, эс джыйгъанча болдум. Мен, эндиге дери патарыма джетмей тургъаным ючюн, кеси кесиме урушдум. Нек десенг, Раяны ачыуланнганы кетиб, ол орунсуз этген терс джууабларына да уяла, мени кёрюрге ашыгъыб, ары баргъан болур деб тура эдим.

Арбазда, юйде да кишини эслемерим. Эшта, къарны кюрерге Мироновнаны кълундан келген болмаз эди, ол эриб, болгъан батмакъ, эшикте да кирит. Кесимде ачхыч бла ачыб, юйге кирдим. Кимни чакъырыб джаздыргъан эсе да, столну юсюнде Мироновнадан „письмо“ тура эди. „Мен Ванялагъа (хоншу элде джашагъан джууугъу) барама,—деб джазыла эди анда.—Тёрт кюнден келликме. Кесинги сууукъ этмезге кюреш, отун, кёмюр да барды. От этерсе. Бек сууукъ болсанг, грелкагъа исси сууну къуюб, аякъларынга салыб джатаргъа унутма...

Мироновна, Мироновна, джангыз анамы билмейме ансы, сенден бек джан аурутхан ким болур? Ол огъай, кыйналыр деб къоркъгъандан, къарны кюрей тур да дегенди. Кухняда отунла, ууакъ джарылыб, аны да хазырлаб кетгенди. Мен ичимде джаннган бу от бла не кюн аманда да сууукъ болмазымы ол къайдан билсин.

Пальтому да тешиб, шифоньерге тагъыб, орамгъа чыкъдым. Алай а Рая кёрюнмей эди. Бу кёзюуде кюн акъырын ташайыб кетди. Шымалдан ачы аязчыкъ ура тебреди. Мен да, ингирги ачы сууукъ ётуб, санларымы кълтырагъанын сездим. Алай а Рая, келиб, юйге кирирге Мироновнадан тартыныр деб, къоркъуб, скамейкачыкъдан къымылдамай олтурама. Джолну тёбен джанына кёзлерим чыракъ кетгендиле. Юйге кириб, пальтому кийиб чыгъаргъа уа эсиме келмей эди.

XVIII

Кесини къысха джашауунда адамгъа тюбемеген тыйгъыч, къууанч, ол чекмеген ауруу, къайгъы, сагъыш, кыйынлыкъ, насыб да къала болмаз. Алай а адам бу

затланы барын да хорлайды, хар неден да кючлю болгъанын танытады. Не келсин, кеси тюгел ангыламаса да, джукъара, тюрлене барады. Алай болса да, мен ангылагъанча, адамны керти да джунчутхан, бюкген, армау этген юлешинмеген суймекликди...

Адам аякъ тыннгынчы орамны сакъладым. Раяны келиринден умут юзгенимде, талай кере кесим барайым деб тебредим. Алай а энтда тик сёзлени эшитирме деген кьорктуу аякъларымы атлатмады. Кесим сезмегенликге, кёзлеримден джыламукъла чыкъгъан кёре эдим, эртден-бла кюзюге къарагъанымда, ызла тюшюб тура эдиле. Ала джюрек асыры ачыгъандан чыкъгъан тамчыла эдиле. Башымда акъ тюкле да аслам болгъанча кёрюндюле. Бетими сууукъ суу бла джуууб, физзарядка бла да бир кесек кюрешгенимде, эсим джыйыла тебрегенча болду.

Орамгъа чыкъдым. Бютеу санларымда бир арыгъанлыкъ, эзилгенлик, уюгъанлыкъ бар эди. Ингирде аслам аракты ичгени экинчи кюн да ауурлукъ, сылытлыкъ басады деб эшитген эдим. Кесими бусагъатда халымы анга ушатдым. Эсирген адамча, не этгеними, излегеними кесим да билмей, шахарны ичинде кёб айландым. Бир заманда къарагъанымда, Раяны юйюню къатына келиб тура эдим. Ол кечеги сменада ишлегени себебли, бусагъатда мында болургъа керек эди. Энтда бир кере кириб кёрейим деб, аны этажына кёлтюрюлдюм да, эшикни къахъдым.

- Кимсе?
- Менме, Рая, ач!
- Менни аты джокъмуду?
- Сеитме...
- Ким Сеит?
- Рая, ач...
- Ачарыкъ тюлме...
- Ариу, эшигинги ууатсам да, кирликме.
- Кимди бу алыннган?—деди Рая, сора эшикни ач-

ды. Мен босагъадан атларгъа умут этдим. Алай а ол аллымда сюелди да:—Не керекди?—деб сорду.

— Рая, сени бла сѣлеширге излейме...

— А мен сѣлеширге излемейме,—деб сѣзню чорт кесди.—Сени сюймегеними айтхан эдим да, неге келесе?

— Алай болса да бир кесек сѣлешейик. Мен не болгъанын билирге излейме...

— Энди бу босагъаны унут,—деди Рая.—Сюймегеними айтханма, биз сѣлешир зат къалмагъанды...

Мен, акъырын бурулуб, бачхычланы энишге айландым. Уллу къум тюзню арасында джангыз кесим сюелиб тургъанча болдум. Джашауну артыкъ да кемсиз сюйдюрген, хар неге да джарыкъ къаратхан, джюрегими теренинде сезимлени къозгъаб, иги затла этерге учундургъан Рая эди. Энди ол джокъду, огъай, барды, алай а меннге андан не хайыр? Насыбым, къууанчым, бичген планларым бары да бир джолгъа кюйюб, кѣсеу башча, кесим къалыб кетдим да. Джашауда уллу мураты болуб, анга джетер ючюн кюрешмеген адам дуняда неге джашайды? Аны джашау деб айтыргъа боламыды, сора? Мен энди кимме? Алда джылладан не излейме? Къалын тубанда аджашхан джолоучъча, озарыкъ болурма ала бла. Кимге не этген эдим, туура былай затланы сынарча? Джазыу меннге негъ сырт бурду? Энди къалай этеме? Бу болумну къалай тюзетирге боллукъду? Мында нѣгерлериме, тенглериме бир сылтау этерем, ол юйде ичлерине къууанчлары сыйынмай, къурала тургъан адамларыма не айтайым, джууукъ тенг да джыйылыб тургъанлай, кесим барсам, неда болумдан хапар билдирсем, ала эшекден джыгъылгъанча боллукъдула...

Биреу къолтугъумдан кирди. Илгеннгенча болуб, къарагъанымда, Азрет къатымда келе тура эди

— Не болгъанды?—деб сорду.—Иги кесекни къатынгда келеме, сезмейсе. Кеси аллынга уа нелени шыбырдайса?

— Болгъанны уа сорма...

— Рая бла?

— Хо...—кёзлериме джыламукъ ургъанын сезиб, Азрет эслер деб уялыб, бир джаныма къарадым.

— Бюгюн джукъ ашагъанмыса?

— Огъай...

— Кел, кирейик,—деди ол, ресторанны кёргюзюб.— Мен да кюнортагъа бара эдим. Анда айтырса хапар.

Биз кыйыр сюремде бош столгъа олтурдукъ. Официантка хант келтиргинчи Азретге болгъанны айтдым.

— Эй, тенгим, биз не ары-бери этсек да, „бёрю бёрюлей къалады“ деген тюз болур.

— Раягъа алай айтма...

— Айтсанг, къалсанг да, алайды,—деди Азрет.— Не келсин, аны кеч ангыладынг.—Биз талай кружка сыра ичдик, ашадыкъ. Не кюрешсек да, тюз оноу табмадыкъ. Биреу „сени скоймейме“ дей тургъанлай, „огъай, амалынг джокъду“ дебми кюрешириксе? Тюзю, аллай бир заманы алданыб тургъаным мени артыкъ да бек кыйнай эди. Алай а, неди амал, энди акъыллы болурма. Азрет айтыудан а, бюгюнден ары Раяны унутургъа керекди. Алай этерге кесими да огъайым джокъду, кълумдан келлири, ансы...

Сагъатдан артыкъ ресторанда олтуруб, чыкъдыкъ.

— Мен энтда ишге кечикдим,—деди Азрет.—Чабайым. Сен абзырагъанса, бар да джукъла. Ингирде кыйтырма, олтурурбуз. Ким биледи, бир акъыл келсе уа...

Эсими башха затлагъа ийиб, Раяны унутургъа кюреше, юйге джетдим. Кече джукъламагъаным татыб тургъаны бла, кълкъыйлсам а деб, орунга кирдим. Бир кесекден муратым толмазын билиб, ёрге туруб, Мироновнаны джукълатычу дарманын излеб, ауузума атдым...

Мен уянганымда, юй къарангы эди. Сагъат беш болуб тура эди. Не эсе да бир уллу кыйынлыгъы болгъанча, джюрегим ачый тебреб, сора Рая эсеме тюздю. Джукъусурагъаным, къл бла алыб атханча, дженгил кетди. Ёрге туруб, кийиндим. Бусагъатха къарагъанча, Мироновна да келмейди. Сёлешиб, бираз кыйгъымы ча-

чарыкъ эди. Не этерге билмей, арбазгъа чыкъдым. Мен ингирди деб тургъанлыкъгъа, танг белги берген эди. Кёк джулдузладан толу, кыбыладан ачы аяз урады. Кюн ачылгъаннга болур эди, гирешиб, атлагъанынг сайын, басхан джеринг чыкырмайды.

Баратаны ачыб, орамгъа чыкъдым. Папирос кябындырыб, табчанчыкъгъа олтурдум. Къымылдагъан адам кёрюмейди. Эшта, автобуса гараждан чыгъа тебеген болур эдиле, анда-мында машиналары гюрюлдеген тауушлары эшитиледи. Мен а тангны атханына къарайма. Къачан да кюнню бу кёзююун бек сюе эдим. Бююн ол да джюрегими къууандыралмайды. Тюзю, Раяны сыфаты кёз аллымда сюеледи да, аны иги да кёрмейме.

Табигъатда бу сейирлик сагъат бла кесими мыдах болумуму тенгледире тебегенимде, эсеме назму тизгинле келе башладыла. „Кёлюндегин къагъытха джазсанг, джюрекни аурууу сёнгеди“ деген сёзлени къайсы эсе да бир китабда окъугъан эдим. Керти да болушса уа деб, хурджунумдан блокнотуму алыб, асыры иги кёрюмесе да, къагъытха тизгинлени тюшюре тюбредим.

Танг атыб бошаргъа бу назму тууду:

Алимлени бир къаууму джазалла
Илму ишле джулдузланы юсюнден,
Бир къаууму китабланы къазалла,
Джангылыкъла излей айдан эм кюнден.

Къууанама, ёсдюрелле илмуну,
Кюрешелле, кюнню артха салмайын.
Алай а сүймеклик а турады,
Адам илму алкъын бурун урмайын.

Айла, джылла оза барыб, биреулен
Илмуланы мийигине джетмезми,
Эм керек зат—сүймекликден иш джазыб,
Адам былай күймез кибики этмезми?..

Тютюн ичерим келди. Алай а папиросларым бошалгъан эдиле. Биреу озмаймыды эке деб, төгерегиме къарагъанымда, джолну төбен джанындан келе тургъан эркишни эследим. Иги узакъда болса да, аякъ алыуундан ол Азрет болгъанын таныдым.

— Алан, сен бир джукъласанг, уяна билмей кёреме,— деди ол.—Ингирде келиб кетгенем. Хурулдагъанынга хоншуларынгы итлери юре тура эдиле...

— Хо, кесим да ийнаналмай турама. Сау онтёрт сагъатны джукълагъанма.—Экибиз да юйге кирдик.

— Бир кесек эс джыйгъаннга ушайса,—деди Азрет.— Не этер акъылынг барды?

— Билмейме...

— Тюнене сени асыры эс ташлагъанынгы кёргенимде, андан да аманнга кетесе деб кече джукъламагъанны орнунда чыкыгъанма. Алай абзыаргъа боламыды, юйюнге? Бусагъатда сени кёрген ийне джутхан самырса деб кюярыкъды.—Бир кесек сагъыш этди да:—Сен энди уяна айланиганлыкыгъа, мен, таб бизни тенгли джашланы бары да, сюер ючюн, кюер ючюн да къалмагъандыла,— деди.—Алай а сенича шашхынлы болмагъанбыз...

— Да, мен...

— Тохта, айтыб бошамагъа кюй,—деди.—Джюрегими иги этгенлигиди деб кёлюнге келмесин, аллай акъыл менде джокъду: Тюз болумну айтханлыгъымды. Билемисе, джашау кенг, джарыкъ болгъанлыкыгъа, суймекликни джолу тарды, кыйынды. Анга джюз тюрю чырмау табылады. Ол себебден джашауда суйюб бир бирин табханлагъа хазна тюбемегенме. Хар суймекликде абынган сенича этиб барса, къалай боллукъду?

— Азрет, шашмай тургъаныма сау бол де да...

— Хо, джангыз ол къалгъанды. Узун сёзню кысхасы, эркиши болургъа керексе. Кёб кыйын кюратдынг, кёб азаб чекдинг бу тишируну юсюнде, кыйынынгы аллах „ол дуняда“ сууабха джазсын.—Азрет хурджу-

нундан эки шоколад конфетни чыгъарыб, бирин меннге тутдурду, бирин да кесини ауузуна тыкъды.

— Керти да Рая сеннге сезими болмагъанлай алдаб тургъан эсе, юленингинчи ачыкъланнганына къууаныб къой. Алай а ол „сүймейме“ дегенине, мени сартыннга, ийнаналмайма. Аны ачыкъларгъа керекди...

— Къалай, къалай билейик?

— Ол соруугъа джууаб этген бек кыйынды. Алай болса да мени бу тиширыуладан бир кесек хапарым барды. Анга кёре айтсам, сен алгъындан да ариу кийинирге, ариу болургъа. Раяны сансыз этерге керексе. Ол огъай, бюгюн огъунакъ бир къыз бла таныш.

— Киши да керек тюлдю...

— Тохта бир, керек тюл эсе, къоярса. Рая ол къызгъа эриширге боллукъду. Экинчиден, аллай нёгеринг къатынгда джюрюсе, къайгъынг чачыллыкъды, ючюнчю хайыры—джылан ургъанны джылан уу бла сау этедиле...

— Сени ангыладым, алай а Раягъа энтда бир тюбөб, анга кёре этерми эдик?

— Кел, экибиз да барайыкъ.

— Огъай, кесибиб болсакъ, иги сёлеширикме...

— Къой, талай кюнню болумгъа къара,—деди Азрет.— Сансыз эт да болумгъа бир къарайыкъ. Артда дагъыда кёре барырбыз.

— Алай дей эсенг да, хо...

— Отпусканг озуб кетгинчи, къайры болса да барыб, солурменг, хар нени да бир кесек унутуренг...

— Огъай, муну бир джанына этейим.

— Анга да хо. Кесинги къолгъа джый, джашау алдады, бурнунгу салындырма.—Ол ёрге туруб:—Мен ишге барайым, ингирде тубербиз. Таб, бираз ашырсанг да, огъайым джокъду...

Арадан юч кюн озду. Къарт анам айтханлай, ол кёзюге мен кыйналгъан чакълы бир кыйналмай, кёб адам ёлюб кетген болур. Къайры барсам да, не этсем

да, Раяны образы биргеме джюрюй эди. Шахарда ариу джерле аны бла байламлы эдиле. Аланы барында да экибиз бирге айланганбыз, орамгъа чыкъганлай, нени эсе да кёрсем, Раяны джокълугъу артыкъ да кыйын тие эди. Не этерге билмегенден айлана туруб, бир да кърса да узакъдан къараб эслесем а деген умутда, кюндюз, кече да ол джашагъан тийреге да барыб къалыучан эдим. Алай а, ингирде, эки кере терезеден къарагъанын кёргеним болмаса, тюбеялмай эдим.

Бюгюн а бара тургъанлайыма, аллыма Рая чыгъыб къалды. Ол кёрмегенча этиб озуб тебрегенинде, тохтаб саламлашдым. Дагъыда не къарамай, не джууаб бермей къойгъанында, ызындан атлаб къолундан тутдум. Рая къынгыр къарады да, алайда адамлагъа да эшитдире:

— Неге озаргъа къоймайса, бетсиз!—деди, сора кълун тартыб алды да:—Бу хулиганладан бездик,—деб джолуна кетди. Аны бу сёлери меннге къамчича тийдиле. Талай адам да ирият бере тебрегенлеринде, алайдан башха орамгъа бурулдум. Бу джолгъа дери къайда эсе да джюрегими теренинде бир умут кесек бар эди эсе, энди уа ол да кълмады. Сюйгенни къл, Рая мени кёрюрге да излемегенин ангыладым. „Тюз адам насыблы болмайды“ деучен эди бир тенгим. Эшта, ойнаб айта болур эди. Ол сёлзле шаркъ деб эсеме тюшдюле. „Насыб ючюн кюрешмесенг, аны табарыкъ тюлсе“,—дейдиле да, мен кюрешмедимми? Эшта, бу айтыу сюймекликден башха затлагъа келише болур. Тюзелмезлигин билгенден сора, бу ишге башха тюрлю кълараргъа керекди. Адам джашаргъа излейди. Алай эсе уа, не этиб да Раяны бир кесек унутургъа керекме. Кълалай? Бу соруугъа джууаб джокъду. Алай болса да, меннге ачыкъ—бу шахарда турсам, эсимден кетераллыкъ тюлме. Хар атламымда алгъыннгы насыблы кюнлени эсге тюшюрген затлагъа тюбел барлыкъма. Анча сайын да джюрекни джаралары ашлан-ныкъдыла. Аны бла да кълмай, бир кюн болмаса да,

бир кюн Раяны джаш бла бара тургъанын эслерге бол-
лукъма. Андан эсе уа ёлгениме да разыма.

Бу шахардан кетерге бегим алгъанымда, Азретге бар-
дым. Ол, кабинетде кеси джангыз олтуруб, нени эсе да
джаза тура эди. Тюнене кюнортадан бери да тюбешмеген
эдик да, ол бек къууанды. Мен, къатына олтуруб, кёлюм-
дегин айтдым. Азрет бёлек заманны сагъыш этиб турду да:

— Сенича тенгден айырылгъан бек ауур тиерикди,—
деди.—Алай а биз, къайда болсакъ да, алгъынча къал-
лыгъыбыз белгили затды. Акъылынгы уа тюзге санайма.
Бир кесек шынкъарт сёнгсе, дагъыда ызынга келирсе...

Экибиз да коридоргъа чыкъдыкъ. Эм кыйын иш ре-
дактор бла бу затны юсюнден сёлешген эди. Нек десенг,
ол мени бек сюйгенин бир къауумла онгсунмагъанларын
билдире тургъандыла. Насыбха, экибиз джууукъла тюл
эдик ансы, анга джан басады, дерикле да чыгъарыкъла-
рына не ишек. Тюз адам адамгъа кёл салгъандан сора
да, арт айлада мени ишими бек джарата эди. Азрет айт-
ханлай, алай тынч иерик тюлдю. Ол огъай редактор бир
кесек сёлешсе, таб, кесим да экили бола тебрерими би-
леме. Ол сёзюн кимге да алай ангылагады. Къалай да,
не затны юсюнден сёлешсе да, тюз болуб чыгъады, айт-
ханын да этдиреди. Къолумда джангыз бир сауут—анам
бла атама тансыкъ болама дерге керек эди, нек десенг,
ол кесини адамларындан эртде айырылыб, ата, ана
ышыкъ кёрмей ёсгенди. Ала сау сагъатда сыйлагъыз,
аитханларын этигиз, артда сокъуранырсыз деучен эди.

— Бар, алайын тут,—деб Азрет мени тегерек буруб,
тамаданы эшиги таба тюртдю.

— О-о-о! Джууукъ бол, унутуб кёйдунг да,—деб
Махти, ёрге туруб, къолуму тутду.—Олтур, айт хапар.
Джукъгъа солургъа бармай къалдынгмы?

— Огъай, юде эдим.—Сора ол башха джукъ айтхын-
чы, атам бла анам бизни къатыбызда бол деб тилегенле-
рин, кесим да алагъа тансыкъдан чыдаылмагъаным,
къайдам, дагъыда бу халда, иги кесекни сёлешдим.

— Сеннге бир зат айтайым,—деди редактор мен тохтагъанымдан сора.— Кёб турмай исполкомдан редакциягъа бир патар береди. Бери кёчюрюб кел.—Ол, кёзлюклерин да салыб, бетиме къарады.

Мен джууукъну-тенгни къоюб келмезликлерин, анамы джюреги „ауруйду да“, бу мийикде туралмазлыгъын, аны кибиб дагъыда талай сылтауну айтдым.

— Рая уа?—деб сорду бир кесекден.

— Да ол да биледи, бир оноу этербиз,—дедим, Раяны сагъыннганында, джюрегим чанча.

Экинчи кюнюнде редакциядан къагъытларымы алыб, нёгерлерим бла да саламлашыб, патарыма кетдим. Къайдан эшитгенинден хапарым джокъду, Мироновна кете айланнганымы билиб тура эди.

— Мен къалай турлукъма?—деб джылады ол.—Кимге къоюб кетесе мени...

— Дженгил-дженгил келиб кёре турурма,—дедим мен, аны къучакълаб.—Сен джанынгы кыйынама...

— Алай кетиб къаллыкъ тюл эдинг, ол къанчыкъдан бир джукъ чыкъгъан болур...

— Огъай, атам, анам къоймайдыла...

— Алдама. Аны насыбына, къайда тургъанын билмейме ансы, барыб, эки этегин башына къаблар эдим...

Мен не ары-бери этиб кюрешсем да, Мироновнаны джюреги сезген эди. Алай болса да, хар кюн сайын письмо джазыб турурма, сени анамдан башха кёрмейме (кертиси да алай эди) деб, кёлюн иги этдим. Сора, ууакъ ишлерим болгъанын айтыб, шахаргъа чыкъдым. Раяны кёрюб, саламлашыб кетейим деген акъылда, аны юйю таба тебредим. Таныш басхычла бла атлаб ючюнчю этажгъа кёлтюрюлдюм. Джюрегим дженгил ура, эшикни тюртдюм. Ол этик тюл кёреем, ачылды. Юйге кирдим. Рая кеси джангыз шиндикге олтуруб, столда да бир кигаб ачылыб тура эди. Ол башын меннге бурду. Аны кёзлери джыламукъ джугъу эдиле. Мени джюрегим бир тюрлю этиб, джыларым тамагъыма тыгъылыб, джукъ ай-

талмагъанымда, столну бириси джанына озуб олтурдум. Мен анга, ол да меннге джити къараб, бёлек заманны турдукъ. Рая уллу тюрленнген эди. Ол, къалай да болсун, бу талай кюннге азгъанча, къартайгъанча кёрюндю. Кёзлерини тегерегинде джыйрыкъла бар эдиле.

— Рая, джанынгы кыйнагъаным болгъан эсе, кеч,— дедим,—энди туберик болмазбыз. Мен кетеме.

— Иги эгесе,—деди Рая,—кетгенинги иги этесе...

— Сау къал, Рая—деб ёрге турдум. Хурджунумдан аны юйюню ол мендеги экинчи ачхычын чыгъарыб столгъа салдым. Сора Раягъа дагъыда бир къараб, юйден чыкъдым. Ол орнундан да турмады.

Паркга келдим. Былайы меннге эм багъалы джерлени бири эди. Джаз, джай кёзюуде кызыла, джашла аслам болуучан эдиле. Бююн а кишини эстемедим. Ол огъай Рая бла мен олтуруучу тапчанчыкъны юсюнде да къар бар эди. Къол къабларым бла ариулаб олтурдум. Чап-ракълары акъгъан терекле, къуу болгъанча, мыдах кёрюне эдиле. Ала быйылгъы джашил кийимлеринден ёмюрлюкге айырылгъанча, мен да Раямдан айырылгъанма. Алай а келир джыл терекле джангыдан чагъыб джашнарыкъдыла, мени суймеклигим а къайтыб келлик тюлдю. Джашаууму къалгъан джылларын, аланы бусагъатларыча, джалан болуб, мыдахлай ашырлыкъма.

Паркны ичинде адам кёрюнмейди. Джангыз кесим олтурама. Огъай, джангыз тюлме! Тапчанчыкъ а? Мен аны кесими нёгериме санайма. Аны бла ненча кере тубешгеними айтхан кыйыйнды. Алай а олсагъатда Рая да къатымда болуучан эди. Бююн а къуру экибиз къалгъанбыз. Джашауну къаллай бир насыблы сагъатлары озгъандыла былайда. Ол кёзюуледе Рая бла мен сёлешиб, тапчанчыкъ а ушакъларын бузама дегенча, кымсыз болуб туруучан эди. Бююн да тынгылауну басады. Эшта, къайгъыма болушлукъ эталмазлыгъын билген болур. Мен а аны бла сёлешеме. Огъай сёлешмейме, джюрегимде туугъан назму тизгинлени айтама.

Кёблени былайда тубетиб, сен
Болгъанса шагъат ушакъларына.
Уллу суюмеклик барлыгъын билиб,
Ала къууансала, сен да къууана.

Алай а бири джюрек сезимин
Бирине айтса, джунчуб, уялыб,
Ол а огъай деб сёзню чорт кессе,
Сен да тургъанса уллу кыйналыб.

Эсингде болур, кёб олтургъанма,
Ариуум бла насыблы болуб.
Джашаугъа уллу муратла биче,
Джюрегим да къууанчдан толуб.

Бюгюн а сеннге келгенме мен,
Хар не кёрюнюб кёзюме эрши.
Джетген битимге от тюшген кибик,
Болушмазча болуб бир киши.

Сен а сау бол, уллу къууанчлы
Кёб сагъатланы болгъанбыз бирге.
Мен кетеме, аланы, сени
Унутурукъ тюлме ёмюрде.

...Былайда Сеитни тефтеринде джазгъанлары бошалдыла. Тамада следователь Иван Васильевич талай заманны сагъыш этиб турду. Сора, тефтерни джабыб, столну яшигине салды да телефон бла къонакъ юйге сёлешди. Анда ишлеген тиширыугъа Сеитни меннге ий деб, трубкины орнуна салды. Андан сора, юллесин да тарта, кабинетинде ары-бери атлай тебреди. Сагъышы уллу болса, ол къачан да олтуруб туралмаучанды. Сеитни тефтери уа алайсыз да кыйын ишни чыртда къатышдырыб кёйгъан эди. Рая ёлгенли озгъан кюнлени ичинде аманлыкъчыны излеуню юсюнден план

бар эди. Тефтерни ичинде джазылгъан затла уа анга джангыдан къаралыргъа кереклисин билдиредиле. Аманлыкъчыны излеуно джолларын белгилеу следовательни ишинде эм кыйын затха тергеледи. Олду бусагъатда аны кабинетинде ары-бери бардыргъан. Тамбла ол прокуроргъа этилген ишден, энди къаллай план бла излеуно бардырлыгъын айтыргъа керекди. Алай а хазыр джукъ джукъду. Огъай, Сеитни тефтерин окъугъунчу талай басмаланган къагъыт бар эди, энди уа аланы бир къауумун да джыртыб атаргъа керекди. Былайда ишлегенли бери этиллик затны айтылгъан кёююне баджармай бир джолда да къоймагъанды. Тамадала да, ол ишни къолгъа алса, тындырлыкъды деб, рахат болуучандыла. Эшта, эм кыйын затланы аны ючюн бере болур эдиле мынга. Бу джол а...

— Кирирге боллукъмуду?—деди Сеит, эшикни кыйырын ачыб.

— Кел, кел,—деб анга джити къарады Иван Васильевич.—Айт хапар. Къайда айландынг, не кёрдюнг.

— Раяны къабырына барыб келдим,—деб ахсынды Сеит. Сора бир кесекни джерге къараб турду да:—Къалай болгъанындан толу хапар билирге сюе эдим,—деди.

— Айтайым, алай а мени энтда талай сорууум барды,—деди следователь.—Тюзю, ала бу иште керекли затла да тюлдюле. Ол себебден, бу шахардан кетгенден сора озгъан замандагъы джашауунгу билирге сюе эдим...

— Юйден чыкъмагъанны орнунда талай кюнню турдум,—деб хапарын башлады Сеит.—Аллай кюнлени не уллу джауума да излемейме. „Кёзден кетген кёлден кетеди“ дегенни терс болгъанын кесими юсюмде сынадым. Мында турсам, бир да къуруса да Раяны узакъдан къараб кёрлюк эдим. Анда уа ол насыбны да табмай, ызыма къайтыб кетермем деб, талай кере тебреб, кесими кючден тыйгъанма. Ким биледи, ишим аслам болса, анга эсим кетиб, бираз унутсам а деб, бизде чыкъгъан „Коммунизмни байрагъы“ газетге бардым. Насыбха, бир ти-

ширыу сабий табаргъа кетерге тебреб тура эди да, аны орнуна салдыла. „Артада да таблыгъына кёре этербиз“,— деди редактор. Не келсин, акъылым, эсим биягъы Раяда болгъаны себебли, джукъ джазыб джарыталмадым. Алай а алкъын коллективге, бу газетни излемина юренмегенди деген болмаса, меннге къынгыр къарагъанны эследемиз. Мында ишлегенлени асламысы бла эртдеден огъунакъ таныш эдим. Ала алгъындан эсе халим башха тюрюл болгъанын сезиб, аны чурумун сорур ючюн да къалмадыла. Мен, оюннга бургъан болмаса, тюз джууаб бермедим.

Рая мени юй адресими биле эди. Письмо ийген болурму деген умутда, кюн сайын талай кере арбазны джокълай эдим. Письмо келмегенинде, Рая мени бла ёмюрлюкге чёб юзгенин ангыладым. Алай а, бери келиб, сен аны ёлгенин айтхынчы, джюрегими бир джеринде энтда Рая бла тюберме, джарашырбыз деген умут бар эди. Энди уа...—Сейт джыламукъ джугъу кёзлери бла следовательге къарады.

— Туура былай эс ташлагъан эркишиге айыбды,— деди Иван Васильевич. Сора, шиндигине олтуруб, бир кесекден сёз башлады:— Энди сеннге хапар айтыргъа мени кёзююмдю.—Ол столну ящигинден папканы алыб ачды.—Сен Раяны эм джууукъ адамыса. Ол себебден толу хапарлы болургъа керексе. Алайды да...

Биринчи китабы аягъы.

Аппаев
Билал Добаевич

ПЕРВАЯ ЛЮБОВЬ

Повесть

На карачаевском языке.

Редактор А. И. Кубанов. Художник Ю. Б. Карасов.

Художественный редактор М. П. Бертник.

Технический редактор Г. М. Хомякова.

Корректор К. А.-К. Салпагарова.

Сдано в набор 6-V-1976 г. Подписано в печать 28-IX-1976г.

Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 5. Усл. п. л. 7. Уч.-изд. л. 7,18.

ВУ 44804. Заказ 2592. Тираж 1 500 экз. Цена 32 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства,

Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,

Черкесск, Первомайская, 47.

А 76

Аппаев Б. Д. Первая любовь. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1976.

160 стр.

В повести автор рассматривает морально-этические вопросы. Герои повести — наши современники. Раскрываются их взаимоотношения в труде, в быту, а также их духовный облик.

С (карач.) 2

А 7-3-3-8
М 159 (03) —76 8-76

